

ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇਸ਼ਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ

ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

(ਨਾਵਲ)

Gurpreet
Rode

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਾਹਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ; ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਕੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਥਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਮਨੋਰਥਾਂ ਹਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ/ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸਿਨਫਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਅ-ਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇਸ਼ਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ' ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ, ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਘਾਰੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਚੇਅਰਮੈਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ

ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰਬਾਨ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ— ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜੂਲਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦਾ ਜੂਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਭੋਲੀ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਹ ਸਭ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੀ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਸੰਜਮ ਪਰ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਡੀ ਜੈਤੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਜਿਹੜਾ ਇਸੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਸਰ ਵਿਖੇ ਰੱਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ, ਨੂੰ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।

ਆਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਮਈ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੱਖੀ-ਭਿੱਠਾ ਤੇ ਹੱਡੀ - ਹੰਢਾਇਆ ਸੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਸੋਲਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਗਭਰੀਲੇ ਪਾਤਰ ਹਨ --- ਨੱਥਾ, ਦੀਨਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤਨੇ-ਮਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾ-ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ

ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ 'ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਸੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਦੇ ਸਗੋਂ ਸੂਝਵਾਨ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਧਿਰ ਬਣਦੇ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ (ਨੱਥੇ ਦਾ ਪਿਤਾ) ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸੋਚਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੈ।

ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਤੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਗੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਡਾ: ਸੈਫ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ, ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ, ਸੇਠ ਰਾਮ ਨਾਥ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਕਤੀ ਪਰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ 'ਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨੱਥਾ, ਦੀਨਾ ਜਾਂ ਜਗਨਾ ਹਨ। ਇਹੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਸਵ.)
ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ।

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ ॥
ਏਕ ਹੀ ਸਰੂਪ ਸਬੈ ਏਕੈ ਜੋਤ ਜਾਨਬੋ ॥
(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ)

ਇੱਕ

ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਗਜ਼, ਤੀਲੇ, ਰੋੜੀਆਂ, ਠੀਕਰੀਆਂ, ਕੱਚ ਕੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਸਲੇਟੀਆਂ ਚੁਗ-ਚੁਗ ਕੇ ਕੂੜੇ ਵਾਲੇ ਪੀਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖਣ ਉੱਧਰ ਆਏ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਬੇਟਾ, ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ! ਸਾਰਾ ਸਕੂਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਿਓ।”

ਨੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਰਦਾ ਦੀਨਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਜੀ ਐਸਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ ਚਾਹੇ ਮੁੰਡੇ ਮੂੰਹ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣ।”

“ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਵੀ ਅੱਜ ਹੱਥ ਮੈਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ!” ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੜਕਾ, ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰ ਆਇਆ ਪੁੱਤਰ ਇਲਮ-ਦੀਨ ਜੀ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ, ਉਹਦਾ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਕੰਨ ਮਰੋੜਿਆ ਤਾਂ ਦੀਨਾ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਫੇਰ ਅਟੈਨਸ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਖੜੋਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਾਬ ਦੂਸਰਾ ਕੰਨ ਪਕੜੋ ਜੀ ਇਹ ਤਾਂ ਦੁਖਦਾ ਹੈ...ਜੀ।”

“ਕਿਉਂ ਕੀ ਹੋਇਐ?” ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਨ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ।

“ਇਹ ਜੀ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਸਲ-ਮਸਲ ਕੇ ਸੁਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਸ਼ਰਾਰਤੀ।” ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਨ ਛੱਡਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਥੱਪੜ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਬਾਤ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜੋਤਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੈ।”

“ਬਾਤ ਕੀ ਕਿਆ ਬਾਤ ਹੈ ਜੀ, ਬਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨ ਬਨਾਏਂ ਹੀ ਬਨ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੀ!”

ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਉਹਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿਅਰੋ-ਸ਼ਾਅਰੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੀਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਝੁਮਦੇ ਆਪਣੀ ਸਫੈਦ ਪੈਂਟ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਵਾਹ ਬੇਟੇ, ਵਾਹ।”

ਦੀਨਾ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਥੀਸੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਨੱਥਿਆ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਦੇ, ‘ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ’ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ‘ਬਾਪੂ’ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਮਤਲਬ ਤੇਰਾ?”

“ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਐ, ਮੇਰਾ ਅੱਥਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਲੇ ਸਾਡੀ ਮਸੀਤ ਵਾਲੇ ਮੇਲਵੀ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਅੱਥਾ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਈ ਉਹ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਐ ਜਿਹੜਾ ਇਲਮ ਦੀ ਦੇਨਤ ਬਖਸ਼ਦੇ।”

ਜਦੋਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਚੰਦੁ ਚਪੜਾਸੀ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਕੋਲ ਫਿਰਦੇ ਆਪਣੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਫੇਰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਪਿਤਾ ਜਾਪਦਾ ਸੁਹਣੇ ਵੀ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸਨ। ਭਰਵਾਂ ਗੋਲਾ ਚਿਹਰਾ, ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਲੰਮਾ, ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ, ਚੌੜਾ ਮੱਥਾ, ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲ਼ਾ, ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਸਡੌਲ ਸਰੀਰ-ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਚਿੜ੍ਹ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਸੁਤੇ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਈ ਨੇ।”

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸਕੂਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਕੂਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਡਰਿੱਲ ਵਾਸਤੇ, ਦੁਬਾਰਾ ਸਕੂਲ ਆਏ ਸਨ। ਸਭ ਨੇ ਪੂਰੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਰੀ-ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣ। ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੇਠ ਸੰਨ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-1928, ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ‘ਐੱਚ’ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਮਰਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੱਥੇ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉੱਡਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੱਡਾ ਪਿੱਪਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਾਬੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਦੀਨਿਆਂ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੇਹੀ ਜਿਹੀ ਸੀ?” ਜਦੋਂ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ‘ਸਟੈਂਡੇਟੀ’ (ਸਟੈਂਡ-ਐਟ-ਈਜ਼) ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

ਦੀਨੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਡਰਿੱਲ ਕਰਦੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ‘ਚ ਬੈਠੇ’?”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ

ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਉਹਨੂੰ ਝਾੜ ਝੰਬ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਆਉਂਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉਡਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿਤੇ ਦੇ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਉੱਤੇ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਸਾਤਵੀਂ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼।” ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਖੱਟੇ ਤੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਰੁਮਾਲ ਨੂੰ ਨਕਟਾਈ ਵਾਂਗ ਠੀਕ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲ ਵਜਾਈ। ਫੇਰ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਲ ਨਾਲ ਤੇ ਕਦੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਇੱਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਗਿਣ ਕੇ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਡਰਿੱਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨੱਥੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਬੱਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਨਿਗਾਹ ਜਗਨੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਜਗਨੇ ਦਾ ਗੋਲਾ-ਮਟੋਲ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ‘ਫੁੱਟਬਾਲ’ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਧਰਾ ਕੱਦ ਤੇ ਭਰਵਾਂ ਸਰੀਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨੱਸਦਿਆਂ ਅਕਸਰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਾਂਗ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਜਾਪਦਾ। ਕੱਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਡਰਿੱਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

“ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਓਇ, ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਬੱਚੇ।” ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਕੜਕਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਝੰਡੀਆਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। ਉਸ ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਝੰਡੀਆਂ ਠੀਕ ਕੀਤੀਆਂ। ਫੇਰ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹਟਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਹੁਣ ਠੀਕ ਸੀ।

ਓਦੋਂ ਹੀ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਹਰਲੇ ਗੇਟ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਦੱਬਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਅਹੁ ਆ ਗਏ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਫ਼ੈਦ ਨਿੱਕਰ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਰੈਕਟ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਕੇ ਮੁੜੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਪਸੀਨਾ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਕਿੰਟ ਉਹ ਗੇਟ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਆ ਕੇ ਡਰਿੱਲ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਵਿੰਗਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜੇ ਗਏ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਾਬ ਕਿਹਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸਟੈਂਡੇਟੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰ ਹਟੇ ਤਾਂ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਈਨਵਾਰ

ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਦਵਾਰ ਖੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਏ।

“ਬੱਚਿਆਂ!” ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਨਰਮ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਭ ਵੱਲ ਭਰਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਤਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮ ਹੋ। ਅਕਸਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਰ ਪੱਖੀਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਵਲ, ਦੋਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

ਸਭ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਸ਼ਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰੀ ਅਟੈਨਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਤਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵੱਲ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਨੱਥਾ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਕੀ ਰੋਗ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉੱਤੇ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾਅ ਲਈ ਸੀ।

ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਫੇਰ ਬੋਲੇ, “ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਨੱਸਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣਗੇ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡਾ ਸਕੂਲ, ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਦੌੜੇਗਾ... ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਵਤਨ ਹੋ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਣਗੇ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੁਕ ਕੇ ਤੇ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

“ਖੈਰ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਫੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹੋ ਕਹਿਣ ਲਈ ਇੱਥੇ ਰੁਕਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ। ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਵਕਤ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਆਉਣਾ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋ ਵੀ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗੀ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਬਾਕੀ ਮੇਰਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ।”

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਹੋਰ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਤੇ ਦੀਨਾ ਸਕੂਲੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨੱਥਿਆ ਤੂੰ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਚੱਲ।”

ਨੱਥਾ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਸ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਤੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਡਿਕਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੋਣਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਘੰਟਾ ਦੇ ਘੰਟੇ ਵੀ ਲੋਟ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਰਹਿ ਪਊਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਆਉਂ।”

ਦੀਨਾ ਵੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, “ਸਲਾਮਾ ਲੋਕਮ! ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਮਿਲਾਂਗੇ।”

“ਵਾ-ਲੋਕਮ-ਸਲਾਮ” ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੀ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਅੱਲ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਊਗਾ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਊਗਾ।”

ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਰੇਲ ਦੇ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਉਸ ਪਿਛਾਂਹ ਭਉ ਕੇ ਤੌਕਿਆ, ਜਗਨਾ ਖਿੱਦੇ ਵਾਂਗ ਰੁੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੂੰ ਇੰਝ ਨਸਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਹੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਏਡੇ ਕੁਵੇਲੇ ਪਿੱਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। ਚੱਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਚੱਲੀਏ। ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਊ ਅੱਜ ਤਾਂ।”

“ਓਇ ਠਹਿਰ ਤਾਂ ਜਾਹ ਟਿੱਡਿਆ ਜਿਆ!” ਹੱਸ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਐਂ ਬਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਹਾਂ ਲਜਾਊਗਾ!” ਜਗਨੇ ਨੇ ਡੇਰ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖੂੰ ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।”

ਨੱਥਾ ਫੇਰ ਹੱਸਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ ਕਿ ਜਗਨਾ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਇੰਝ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਰੋਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਕੁਵੇਲਾ ਕਰਾ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਹਾਂ, ਕਰਾਊਗਾ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ।”

“ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿਉਂ?”

“ਬੱਸ, ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ! ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਪੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਲਿਜਾਊਂ!”

“ਤੇਰੀ ਮੁੱਕੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜੂ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਜਾਊ?” ਨੱਥੇ ਨੇ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ।

ਪਰ ਜਗਨੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਨੱਥਾ ਬੜੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਰਤਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗਾ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦੇ।”

ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਪੋਲੀ ਜਿਹੀ ਫੜੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਨੱਥਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਦਸ ਕੁ ਕਦਮ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਜਗਨੇ ਨੇ ਬਾਂਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਪਿਛਾਂਹ

ਭਉ ਕੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਿਆ। ਜਗਨਾ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਨੱਸਦਾ ਆਇਆ ਪਰ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਭੱਜਦਾ ਈ ਇੰਨਾ ਹੋਕ ਗਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਨੱਸ ਸਕਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਖਾਸੀ ਦੂਰ ਭੱਠੇ ਕੱਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਬੋਣੀਆ ਜਿਹੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਤਾਂਹ ਉਲਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਚੰਗਾ ਹੁਣ ਕੱਲ੍ਹ ਸਹੀ। ਤੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੇਉਂ ਪਤਾ।”

ਭੱਠੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਫੇਰ ਪਿਛਾਂਹ ਤੱਕਿਆ। ਜਗਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਨੱਥੇ ਦਾ ਮਨ ਭੁਝ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਉਹਨੇ ਜਗਨੇ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇੰਝ ਨੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਝਾਕਿਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਨਿਗਰਾਨੀ : ਦੇਖਭਾਲ / ਉਸਤਾਦ : ਅਧਿਆਪਕ / ਇਲਮ : ਗਿਆਨ / ਸਫੇਲਾ : ਤਕੜਾ, ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਤੰਦਰੁਸਤ / ਅਚਨਚੇਤ : ਅਚਾਨਕ / ਆਦਾਬ : ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ / ਪ੍ਰਤੱਖ : ਸਪਸ਼ਟ / ਅੰਵਲ : ਪਹਿਲਾ / ਦੋਇਮ : ਦੂਜਾ / ਫਖਰ : ਮਾਣ / ਈਰਖਾ : ਨਫਰਤ / ਦਲੇਰੀ : ਹਿੰਮਤ / ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ : ਅਸੀਸ / ਧੀਮੀ : ਮੱਧਮ / ਸਲਾਮਾ-ਲੋਕਮ : ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ / ਵਾ-ਲੋਕਮ-ਸਲਾਮ : ਸਲਾਮਾ-ਲੋਕਮ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ / ਤਪਾਕ : ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ / ਦੁਬਿਧਾ : ਦੋ ਚਿੱਤੀ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਨਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ?
2. ਨੱਥਾ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਸੀ?
3. ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ?
4. ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ?
5. ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ?
6. ਨੱਥਾ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ?

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਸੂਏ ਦੇ ਅੱਗੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਚੋਖਾ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਤਾਰ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਰਾਹ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਜਲੂਣ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਉਹਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰ ਸਕਦਾ। ਠੰਢੀ ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ, ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ, ਨੀਲਾ ਸਾਫ਼ 'ਤਾਰਿਆਂ-ਜੜਤ' ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਪਸ਼ੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਹੱਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਉਸ ਐਵੇਂ ਹੀ ਇੱਕ ਗੀਤ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

ਅੰਬਰ-ਧਰਤੀ ਕਾਜ ਰਚਾਇਆ
ਇੰਦਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੇ।
ਮੋਘ-ਰਬਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜ-ਘੋੜੇ
ਲੰਘ ਗਏ ਪੁਰੀਓ ਪਾਰ ਵੇ।
ਬਸੰਤ ਰਾਣੀ ਚੁਗ ਫੁੱਲ ਸੁਹਾਵੇ
ਗੁੰਦੇ ਗਜਰੇ-ਹਾਰ ਵੇ।
ਪਰੀਆਂ ਤਾਰੇ-ਤੋੜ ਖਿਲਾਰੇ
ਚੁਹੇ ਕੂਟੀ ਖਿੜੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਵੇ।
ਰੋਮ-ਰੋਮ ਧਰਤੀ ਨਸ਼ਿਆਈ
ਲੈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੇ।
ਸਾਗਰ ਪਰਬਤ ਨੱਚਣ ਲੱਗੇ
ਆਈ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ਵੇ।.....

ਤੇ ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨਿਆਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਹਾਰ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੁਹਰਾਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖੁੰਡੀ ਫੜੀ ਖੜੋਤੇ ਮਾਹਲੂ ਬੱਬੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਏਨਾ ਚਿਰ ਕਿੱਲਾ ਆਇਓ ਪੁੱਤਰ?”

"ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਅਟਕਾ ਲਿਆ ਸੀ ਬਾਪੂ ਜੀ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕੌਲੂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਉਣੇ।"

ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਹਲੂ ਆਪਣੀ ਕਰੜੀਬਰੜੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬੈਥੋਂ ਕੀ ਓਥੇ ਕਣਕ ਗਹੌਣੀ ਸੀ?... ਇਹਨਾਂ ਪਾੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਦ ਸਿਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਬਲਾ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ... ਗੱਪ ਤਾਂ ਇਹ ਪੈਰੀਂ ਤੋਰ ਦਿੰਦੇ ਐਂ, ਬਣਾ ਕੇ। ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਐਂ ਮੰਡੀ 'ਚ ਦਹੀਂ-ਭੱਲੇ ਖਾਂਦੇ, ਆਖਣਗੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਛਟਰ ਨੇ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਨ ਲਾ ਲਿਆ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਏਹੋ ਕੁਝ ਈ ਸਿਖਦੇ ਓ ਬਈ?"

ਪਰ ਨੱਥਾ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਬਾਕਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਮਾਹਲੂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਚਾਰ ਸੁਣਾਏਗਾ। ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ, ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ, "ਇਹਨਾਂ ਬੁਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ 'ਚ ਕੀ ਪਿਐ?" ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਐ। ਜੇ ਕਰਮ ਈ ਚੰਗੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਧੱਕੇ ਈ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੁਣਿਆਂ ਨੀ, ਅਕੇ, "ਵੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇਲ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੇਚੇ ਤੇਲ।"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਉਹਨੂੰ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸਮਝਾ-ਸਮਝਾ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਹਲੂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੱਲਾਬੋਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਪੁੱਤ ਨਾਹ ਧੋ ਲੈ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਕੇ, ਤੇਰਾ ਤਾਇਆ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹੁਗਾ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਹਲੂ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ, "ਤੂੰ ਨੰਦ ਸਿਆਂ ਚਾਹੇ ਲੱਖ ਅਤਬਾਰ ਕਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਾੜ੍ਹੇ ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਤਬਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੱਸ ਉੱਤੇ-ਉੱਤੇ ਮੀਸਣੇ ਬਣਦੇ ਐਂ, ਉੱਤੇ ਇਹ ਜਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਐਂ ਓਨੇ ਚਤਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਐਂ। ਤੇਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਟਿੱਚ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦੇ ਐਂ।"

"ਨਹੀਂ, ਐਸੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਾਹਲਾ ਸਿਆਂ, ਤੇਰਾ ਭਰਮ ਐ।" ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, "ਵਿੱਦਿਆ ਤਾਂ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਐ। ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ।"

"ਛੱਡ ਪਟਵਾਰੀ ਸਾਬੂ!" ਮਾਹਲੂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਕੁਸੇਲਾ ਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਭੁੱਲਿਐਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ। ਬਿੱਦਿਆ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਊਗੀ ਕਿਸੇ ਸਤਚੁਗ ਦੇ ਜਮਾਨੇ 'ਚ, ਹੁਣ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਆਵਦੀ ਤੀਜੀ ਖੋਹਲ ਕੇ ਈ ਸਾਡੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲੀਆਂ ਦੇਏ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖੀ ਫਿਰਦੇ ਐਂ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਢੋਰ ਸਮਝਦੇ ਐਂ, ਢੋਰ।"

ਮਾਹਲੂ ਨਾਲ ਕੋਟ ਜਦਾਈ ਕਰੇ, ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਆ-ਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤਾਈਂ 'ਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਏ। ਗੱਡੀ ਸੰਦੇਹਾਂ ਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਐ।"

"ਹਲਾ, ਠੀਕ ਐ। ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਤੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਆ ਜਗਾਊ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਹਲੂ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨੱਥਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਫਰ ਕੇ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬੇਬੇ ਚੌਕੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਹੀ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਐਸ ਵੇਲੇ ਤਾਈਂ ਭੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਕੌਲੂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੂਰੀ ਕੁੱਟ ਕੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਪਾ ਦਿਆ ਕਰੂੰ, ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਜਦੋਂ ਮਰਦੀ ਆ-ਜਿਆ ਕਰੀਂ।"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਨੱਥੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਤੜਕੇ ਮਾਹਲੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕੰਮ ਜਾਣੇ, ਤਸਲੀਦਾਰ ਕੋਲੋਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਜਗਾ ਦੇਈ।"

"ਜਗਾ ਦੂੰ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਕੀ ਕੰਮ ਐ? ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ....." ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਮ ਐ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਣ ਵਾਲੀ-ਵਾਰਸ ਐ? ਕਾਲਾ-ਅੱਖਰ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਭੋਂਸ ਬਰਾਬਰ ਐ। ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਮਸੱਦੀ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਾਹੁੰਦੇ ਐਂ। ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਈ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਮੰਗ ਲੈਂਦੇ ਐਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਖੇਚਲ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਘਰੇ ਵਿਹਲੇ ਨੇ ਕੀ ਕਪਾਹ ਗੋਡਣੀ ਐਂ। ਪਰਉਪਕਾਰ ਈ ਵੱਡੀ ਭਗਤੀ ਐ ਭਾਗਮਾਨੇ.....।"

ਪਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ 'ਸੁਭ ਬਚਨ' ਸੁਣ ਕੇ ਜੇ ਕਦੇ, ਨੱਥੇ ਦੀ ਬੇਬੇ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਕੌਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਟੋਕਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਨਹਾ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਲਿਆ ਪੁੱਤ ਭਾਂਡੇ ਲਿਆ, ਰੋਟੀ ਖਾਈਏ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ, ਟਾਹਲੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਮੇਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਬਾਲੀ ਤੇ ਦੋ ਕੋਲੀਆਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੋਣੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਬੇ ਕੋਲੋਂ ਦਾਲ ਰੋਟੀ ਪੁਆ ਕੇ ਬਾਲੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਗਲਾਸ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਧਰ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪੁਆਂਦੀ ਆ ਬੈਠਾ।

"ਅੱਜ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਫੇਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ, ਸਫ਼ੈਦ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਨੱਥੇ ਨੇ ਸੋਚ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਬਾਪੂ ਜੀ?”

“ਆਪੇ ਸੋਚ।”

“ਉਹ!” ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ।

ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਤੋਲੀਆ ਲਾਹਿਆ। ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਭਰ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗੜਵੀ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਧੁਆਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਈ ਪਿਆ ਰਹਿਐ।”

“ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਤਾਂ ਸਈ।”

“ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਸੁਣਾਊ।”

“ਹੱਛਾ, ਠੀਕ ਐ।”

ਪਰ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜ ਕੌਰ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਦੇਏ ਜਣੇ ਰਲ ਕੇ ਕਬੀਸਰੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਓ, ਜਿੱਥੇ ਜੀ ਕੀਤਾ ਖਾੜਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਰਹੂ।”

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹਸਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਬਈ ਕਵੀਸਰੀ ਭਰੀ ਚੀਜ਼ ਐ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦਾਤ ਐ ਭਾਗਵਾਨੇ। ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਸ਼ਾਇਰ’ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਧੰਨ ਭਾਗ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਸਾਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵੀਸਰੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਗਾਉਣੀ ਆ ਜਾਏ। ਠੀਕ ਐ ਨਾ ਬਈ ਨੱਥਿਆ?”

ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

ਫੇਰ ਦੇਏ ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਵੇਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਅੱਜ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਡਾਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵੀ ਆਪ ਵਿਛਾਏ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਦਰ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਣਾ ਲੈਪ ਜਗਾਉਂਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਲੈਪ ਉੱਤੇ ਖੁਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਈ, ‘ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੁਗਤੀ’। (ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਜੁਗਤੀ’ ਜਾਂ ‘ਅਕਾਲੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।)

ਜਦੋਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਲੈਪ ਜਗਾ ਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿੱਸ ਪਿਆ। ਬੈਠਕ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਝਾੜਨ ਲਈ ਬੈਠੀ ਵਿਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਜਪਾਨੀ ਕਲਾਕ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦਸਦੇ

ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜੇਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਠਾਕਰੇ ਭੋਜੀ ਕੋਲੋਂ ਮਲਾਇਆ-ਸਿੰਘਪੁਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੱਜੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਸੀਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਲਮਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਚਮਕੀਲੀ ਜੇਦਰੀ ਵੱਜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਉਹਨੂੰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰੋਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਲੂਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਸਨ; ਬਾਈ ਵਾਰਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੁਆਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵੀ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਨਮੋਹਣੇ ਰੰਗ ਤੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੱਚ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵਿਹਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਦੀ ਡਰਿੱਲ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਚੇਰਾ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ ਬੈਠਕ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੋਰਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਮੇਜ਼, ਇੱਕ ਰੰਗੀ ਪਾਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼-ਸਭ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਰੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪੇਂਟੀ ਵਿਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਣ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਦਰੀ, ਗੱਦੀ ਤੇ ਸਰ੍ਹਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੋਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇੰਨੇ ਹੁਨਰ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖੇ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਤਰਖਾਣੇ, ਲੁਹਾਰੇ ਤੇ ਰਾਜ-ਗਿਰੀ ਵਾਲੇ ਸੇਦ, ਪੇਂਟੀ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟੀ ਵਿੱਚ ਮੋਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੇਦ ਸਨ। ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਆਪ ਗੱਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਨੱਥਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਦੌੜਿਆ ਖੜੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਈ ‘ਜਾਦੂਗਰ’ ਜਾਪੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਬ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤਮਾਸ਼ੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੜਾ ਸਾਊ, ਖੁਸ਼ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੱਚਵੀਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ‘ਸੰਤ’ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਨੱਥਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੈਂਦਾ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੋਟੇ ਵਿੰਗਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਵੇ ਨੱਥਿਆ। ਪੁੱਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਾਡੇ ਤਾਂ ‘ਕੱਠ’ ਕਰਾ ਦੇ।” ਉਸ ਬਾਹਰੋਂ ਬੇਬੇ ਜੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਲੈਪ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਬੇਬੇ ਚੌਕੇ ਅੱਗੇ ਉੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਹਦੀ ਇੱਕ ਲੱਤ ਆਹਰੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਤੁਰਿਆ, ਫਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਨੱਥਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਕਸਰ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਮਾਂਜੇ ਹੋਏ ਭਾਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਸਮੇਟ ਰੱਖ ਟਿਕਾਏ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਾ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਚਾਹੇ ਕੰਧਾਂ ਪਾਲਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਦਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪਾਲਕੀ ਉਡਣ-ਖਟੋਲੇ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੱਦਲਾਂ 'ਤੇ ਤੈਰਦੀ ਅਸਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ... ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ 'ਪਿੰਡਾਂ' ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੇ, ਸੁਣੇ ਸਨ : 'ਧਰਮ ਪੰਡ ਦਾ ਏਹੋ ਧਰਮ.....ਗਿਆਨ ਪੰਡ ਕਾ ਆਖਰੁ ਕਰਮ'।

ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ 'ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ' ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਧੁਨ ਵੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ, ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸੁਰੰਧਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਕਾਕਾ ਨੱਥਾ ਸਿਆਂ!" ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, "ਬੇਟਾ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਰਹਿਣ ਦੇ, ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਗਰਮੀ ਐ। ਨਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੇਛੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਆਉਣੇ, ਅੱਜ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ?"

"ਕੰਮ ਅੱਜ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਈ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

ਅੱਜ ਉਹਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਬੇਬੇ ਜੀ (ਸ਼ਾਇਦ) ਸੌ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਗੁਣਗੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ, ਦੀਵਾ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਅੱਗੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰ।"

"ਕੀਤੀ ਸੀ ਬਾਪੂ ਜੀ।"

"ਅੱਛਾ। ਠੀਕ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਐ।"

ਹਰ ਪੰਜਵੇਂ-ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੇਅਰ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਾਹਮਣੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ, ਛੱਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠ ਬਣੀ ਹੋਈ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਚੋਰਸ ਅਲਮਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਜਾਪਦੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਾ। ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਆਏ-ਗਏ ਪਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਸਾਹਮਣੀ ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਵਿਛਾਏ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਪੱਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਬੈਠਣ ਦੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ, ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਲੇਟਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਿਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਸੂ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਖੋਸ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਾ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂ ਹੀ ਲੇਟ ਗਿਆ।

"ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਸ ਲੈ ਲੈ ਪੁੱਤ ਮੱਛਰ ਲੜ੍ਹਗਾ।" ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਗਰਮੀ ਲਗਦੀ ਐ ਬਾਪੂ ਜੀ।"

ਬਾਪੂ ਜੀ ਧੀਮੇ ਜਿਹੇ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਰੁੱਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਐ- 'ਆਗੇ ਘਾਮ ਪਿਛੇ ਰੁੱਤ ਜਾਡਾ ਦੇਖਿ ਚਲਤ ਮਨ ਡੋਲੇ।' ਹਰ ਰੁੱਤ ਉਸ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਬੇਟਾ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਖੋਸ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਫੇਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਦੀ ਘੂਕੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ-ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਬੱਕਿਆ-ਬੱਕਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਉਸਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਬਹੁਤ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਮਾਹਲੂ ਨਾਲ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਗੱਲੀ ਲਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਸੂਆ : ਛੋਟੀ ਨਹਿਰ/ਚੋਖਾ : ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ/ ਨਿਆਈਆਂ : ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਗਦੇ ਖੇਤ / ਢੋਰ : ਪਸ਼ੂ / ਸੰਦੇਹਾਂ : ਸਵੇਰੇ, ਤੜਕੇ/ਮੁਨਸ਼ੀ : ਮੁਸੱਦੀ, ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਲਰਕ / ਖਾੜਾ : ਅਖਾੜਾ, ਡੋਰਾ/ਉਤਸੁਕਤਾ : ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣਾ / ਆਹਰੀ : ਵਾਂਵੀ (ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦਾ ਨਾ ਚੱਲਣਾ) ਹਿਦਾਇਤ : ਨਸੀਹਤ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਮਾਹਲੂ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਨ?
2. "ਵਿੱਦਿਆ ਤਾਂ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਐ। ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ", ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?
3. "ਦੋਦੇ ਜਣੇ ਰਲ ਕੇ ਕਬੀਸ਼ਰੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿੱਥੇ ਜੀ ਕੀਤਾ 'ਖਾੜਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਰਹੂ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?
4. ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ? ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਪੂ ਜਾਦੂਗਰ ਕਿਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ?
6. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ :

ਵੇਖੋ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇਲ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੇਚੇ ਤੇਲ, ਟਿੱਚ ਜਾਣਨਾ, ਕਾਲਾ ਅੱਖਰ ਭੈਸ ਬਰਾਬਰ, ਦੀਵਾ ਵੱਡਾ ਕਰਨਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨੱਥਾ ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੇਟ ਤੋਂ ਹੋਂਡਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਤੇ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੇਟ ਦੇ ਥੇਮਾਂ ਨਾਲ ਕੋਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਗੱਡ ਕੇ, ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਕੱਪੜਾ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਵੱਲਕਮ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਹ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਚਮਕਦੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛਿੜਕਾਅ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਈਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਲੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਚਲੋ ਬਾ...ਹਰ....!" ਚੰਦੂ ਚਪੜਾਸੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਹੌਕਰੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਖੜੋਤਾ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਗਾਲ਼ਾਂ ਵੀ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ, ਛਿੜਕੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਬੋਚ-ਬੋਚ ਕੇ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸਕੂਲ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਚੰਦੂ ਸਕੂਲ ਦਾ 'ਮਾਲਕ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਲੰਮੇ ਟੌਰੇ ਵਾਲੀ ਜੋਗੀਆ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਦੇ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਲੱਸਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਗਲਮੇਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੂਤ ਕਰਦਾ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਝਈਆਂ ਲੈ-ਲੈ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਚਾਣਚੱਕ ਆਪਣੇ ਨਰੋਂਦੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ "ਓਇ ਭੂਤਨੀ ਦਿਆ!" ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਲਲਕਾਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਤੁਹਿ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਉਸੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਚੰਦੂ ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ-ਚਕਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਂਦਿਆਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ, "ਆਓ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ!...ਬੇਟੇ! ਆਓ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਹੀਰੇ! ਜੀਓ ਜੁਗ-ਜੁਗ ਮਾਣੋ ਜੁਆਨੀ! ਖਾਓ ਚੂਰੀ ਤੇ ਪੀਓ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ!...ਹਰੀ ਆਸਰੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣੇ?...ਲਾ ਓਕ, ਓਕ...ਐਸੇ! ਹਾਂ ਐਸੇ! ਸਿਆਣੇ ਬੱਚੇ ਲਾਤੇ ਹੋ ਜੈਸੇ!"

ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਉਹਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਘੰਟੀ ਵਿੱਚ ਹੀ; ਬਿਨਾਂ ਤੋਹ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਗੇਟ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਚੰਦੂ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਅੱਜ ਤਾਜ਼ੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਕਰਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਧ-ਬੱਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸੰਵਾਰ ਕੇ, ਉੱਤੇ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕੱਪੜੇ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਸਨ-ਸਕਾਊਟਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਰਗੇ। ਪੈਰੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਖਾਕੀ ਫਲੀਟ ਹੀ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਜੁਰਾਬਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸਨ, ਸਕਾਊਟਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ।

"ਓਇ ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਬੱਚੇ! ਹਰੀ ਆਸਰੇ, ਦੇਖ ਕਰ ਚਲੇ!" ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਘੂਰਿਆ। "ਦੇਖਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਆ ਹੈ, ਹਰੀ ਆਸਰੇ?"

ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਛਿੜਕੇ ਹੋਏ ਰਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਾਹ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਅਲੀਅਰ ਦੀ ਵਾੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮੁੰਡੇ 'ਡੱਡਈਆ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਖਾਈਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੇਢੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਕਿੰਗਰੇਦਾਰ ਵੱਟ ਉੱਤੇ ਸੱਜਰੀ ਕਲੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਕੁਝ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚੰਦੂ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਹਰੀ ਆਸਰੇ, ਦੇਖਦਾ ਕੀ ਐਂ? ਬੋਚ-ਬੋਚ ਕੇ ਪੱਥ ਧਰ ਕੇ ਨੱਥੀਂ, ਥਾਂ ਪੱਟਿਆ ਜਾਊ-ਗਿੱਲੇ। ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਰੀ ਆਸਰੇ।"

ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, ਚੰਦੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਪਾਟ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਨਰਮ ਕਰਕੇ, ਪੱਗ ਦੇ ਵਲ੍ਹੇਟੇ ਪਲੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ, "ਚਲੋ ਬਈ ਬਾ...ਹ.ਰ.!" ਫੇਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਕੱਚੀ ਬਾਹਾਂ ਹਿਲਾਂਦਾ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਟਾਹਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਘੰਟੀ ਸੀ।

ਘੰਟੀ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੁੰਡੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਸਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗਰਾਊਂਡ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਰੇਕ ਕਮਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਤੱਪੜਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲੁਹਾਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਰੱਖਣ। ਨੱਥੇ ਦੀ ਜਮਾਤ ਅੱਗੇ ਇਕੱਲੇ ਦੀਨੇ ਦੀ ਹੀ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਈ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਅੱਜ ਆਪ ਕੇ ਏਕ ਸਰਕਸ ਕਾ ਖੇਲ ਦਖਾਏਗੇ...ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਾਰੀ ਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰੋ!"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਲਾਮ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ। ਉਸ ਬਸਤਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਖੇਲ ਦਖਾਏਗਾ ਓਇ ਟਿੱਡੇ ਸਾਹ?"

"ਤੂੰ ਦੇਖਦਾ ਜਾਹ। ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਐਸਾ ਖੇਲ-ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਏਗੇ ਜੋ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗਾ ਕਿ ਏਕ ਹਮਾਰਾ ਦੋਸਤ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਭੀ ਹੁਆ ਕਰਤਾ ਥਾ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਪਰੇਅਰ 'ਚ ਚੱਲ-ਬਹੁਤਾ ਮੱਤ ਸੋਚ, "ਨੱਥੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਧਕਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਮਰਿਓਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।"

ਨੱਥਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਹੋਂਡਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਚਿਕ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਂਡਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਲਈ।

ਚਿਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੰਦਗੀ ਜਨਾਬ!" ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਦੋ ਫੁਲਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕਮਰਾ ਮਹਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਕੇ ਹੋਂਡਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, "ਤੂੰ ਅੱਜ ਇੱਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨੇ, ਬੇਟਾ!" ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹ ਕਾਲੇ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ।

ਨੱਥਾ ਰਤਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ। ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੈਂ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਬੱਸ, ਫੇਰ ਸੁਣਾ ਦੇਣੈ।”

ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਦਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਛੁੱਟੀ। ਇਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈ, ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ। ਪਰ ਤੀਜੀ ਘੰਟੀ ਵੇਲੇ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ।”

ਨੱਥਾ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕਾਗਜ਼ ਵੱਲ ਵਿੰਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪਾਟਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਪਰ ਹੋਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਹਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ, “ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ! ਮੇਰਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁੱਤਰ ! ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰੀ।”

ਪਰ ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਗੱਲ ‘ਪਟਵਾਰੀ ਸਾਹਿਬ’ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਹੋ? ਖੈਰ ਹੈ?”

ਨੱਥੇ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਪਰੇਅਰ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲਾ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਤੇ ਘਾਬਰੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਘਬਰਾਹਟ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥੇ ਦਾ ਚਿੱਤ ਫੇਰ ਕੁਝ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਨੇ ਅੱਗੇ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰ ਆਹ ਪੜ੍ਹੀ, ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਇਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲਣੇ, ਗਾ ਕੇ।”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕੁ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਹੇਠ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਦੋ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਉੱਭਰ ਆਈਆਂ। “ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੇ?”

“ਹਾਂ।”

ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਗੰਭੀਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤੇ ਇਹ ਕਾਰਦਾ ਗੀਤ ਐ?”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਹੈ? ਤੈਨੂੰ ਉਹਦੂ ਪੜ੍ਹਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?”

ਨੱਥਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਦੀਨਾ ਉਹਦਾ ਸੱਜਾ ਮੋਢਾ ਫੜ ਕੇ ਹਲੂਣਦਿਆਂ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਬੋਅ ਆਉਂਦੀ ਐ।”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਪੁਰਜਾ-ਪੁਰਜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਨਾਲ ਟੰਗੇ ਬੂੜੇ ਵਾਲੇ ਪੀਪੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਆਇਆ। ਨੱਥੇ ਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗ

ਪਿਆ। ਕੱਚੀ ਤਰੇਲੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਭੁਆਂਟਣੀ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏਗਾ।

“ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਕੰਨ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਫੇਰ ਹੱਥ ਧਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਦੋਂ ਪੁੱਛਣ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਦੇਈਂ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਨਿੱਬੜੂੰ। ਤੂੰ ਚਿੱਤ ਟਿਕਾਣੇ ਰੱਖ। ਘਬਰਾ ਨਾ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੀਨੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੀਨੇ ‘ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਪਰ ਕਹਿ ਕੁਝ ਨਾ ਸਕਿਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੈਨੂੰ?” ਦੀਨੇ ਨੇ ਕੁਝ ਹਿਰਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਐ ਉਨ ਵਾਂਗੂੰ।”

ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਧੌਂਦੇ ਫੜ ਕੇ ਹਲੂਣਦਿਆਂ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੱਥੇ ਦਾ ਚਿੱਤ ਕੁਝ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਧੌਂਦੇ ਉੱਤੇ ਦੀਨੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਾਸੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਯਾਰ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਤਾਂ ਦੇ? ਉਹ ਗੀਤ ਆਖਰ ਸੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ?”

“ਉਹ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਦਾ ਗੀਤ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਗੀਤ। ਹੁਣ ਦੱਸ ਤੂੰ ਇਹ ਗਾ ਲੈਂਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ?” ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਨੱਥਾ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਕਿ “ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ” ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਦੀਨੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਘੰਟੀ ਸੱਦਿਆਂ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ?”

“ਜਾਹ ਉਏ ਘੁੱਗੂਆ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਦੱਸ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਗੀਤ ‘ਕਾਲੇ ਬੱਚੇ’, ਉਸ ਟੋਪੇ ਵਾਲੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਜੁੱਰਤ ਹੈ?”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਜੁੱਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੇ ਕੌਮ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇਸ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਰਸਕਾਰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ। ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜਾਹ ਹੁਣ ਪਰੇਅਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਵੇਖੀ ਵਰਤੀ ਜਾਊ।”

ਨੱਥਾ ਪਰੇਅਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਖੜੇ ਗਿਆ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਫਿਰਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪਿੱਛੇ 'ਅਟੈਨਸ਼ਨ' ਹੋ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਵਿਸਲ ਵਜਾਈ ਤਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ, ਜਗਜੀਤ ਤੇ ਬੰਤ ਰਾਮ, ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪਰੇਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ:

“ਲਬ ਪੇ ਆਈ ਹੈ ਦੁਆ,

ਬਨ ਕੇ ਤਮੰਨਾ ਮੇਰੀ....।”

ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਹੋ ਬਬਦ ਦੁਹਰਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਬੋਲੀ:

“ਰਿੰਦਗੀ ਸਮਾ ਦੀ ਸੂਰਤ ਹੋ,

ਐ ਖੁਦਾਇਆ ਮੇਰੀ....।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਮਗਰ ਆ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੋਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਹ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਜਦ ਜਗਜੀਤ ਤੇ ਬੰਤ ਰਾਮ ਨੇ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਸਤਰ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾ ਮੇਰੇ ਦਮ ਸੇ,

ਅੰਧੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏ....।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਘਾਬਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਪਰੇਅਰ ਦੀ ਇਸ ਤੁਕ ਉੱਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤਾਂ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਝ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕਦੀਆਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੇਖੀਆਂ। ਉਹ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾ ਕੇ ਵਿਹੜਾ ਡਿਗਾ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਚੀ ਹੀ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੇਅਰ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੱਠ ਭੁਆਈ ਤੇ ਪੈਂਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਾਹਲੋਂ ਕਦਮੀਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪਰੇਅਰ ਮਗਰੋਂ ਡਰਿੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੋਂ ਚੰਦੂ ਨੇ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਹੌਲੀ ਦੇਣੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੰਮੀ ਵਿਸਲ ਵਜਾ ਕੇ ਡਰਿੱਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੁੰਡੇ ਫੇਰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਰੇਅਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣਗੇ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸਣਗੇ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੁਹਰਾਉਣਗੇ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਧੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕਮਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਜ ਸਭ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜਾਂ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਫੇਰੀ ਸੰਜੜੀ ਹਿਰਮਚੀ ਨਾਲ ਘਸਰਨੇ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਥਾਂ ਖੋਹਣ

ਲਈ ਘੁਰਮ-ਘੁਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਘੰਟੀ ਵਜਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਮ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਨੱਥੇ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘੰਟੀ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਆਰ.ਸੀ.ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਬਿੰਦੇ-ਬੰਟੇ ਨੌਕ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਰਕੜਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਤੱਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਬੋਰਡ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਗਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਬੋਰਡ ਉੱਤੇ ਚਾਹੇ ਇੱਕ ਰਕਮ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੇ, “ਬਤਾਓ ਜਵਾਬ ਕਿਆ ਹੋਗਾ?” ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੰਡੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਮਾਵੇ ਵਾਲੀ ਬੈਠਵੀਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਸੋਤਰੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਖਿਸਕਾ ਕੇ ਥਾਂ-ਸਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਇਉਂ ਵੇਖਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ‘ਭਸਮ’ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਖੀ-ਕਾਕੀਆਂ ਵੀ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ।

ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਮਾਤ 'ਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨੌਕ ਨੂੰ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੋਸਕੀ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਭੀੜੀ ਮੋਹਰੀ ਦੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੁਝ ਟੋਹਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਚਾਕ ਚੁਕਦੇ ਤੇ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਦੇ, “ਹਾਂ ਬਈ ਸਾਨੇ ਅੱਜ ਕੌਣ ਸੀ ਨੰਬਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਹੈ?” ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਬਿੰਦ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਠੇ-ਪੈਰੀਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਜ਼ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਵੇਂ, ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦੇ, “ਹਾਂ ਬਈ...ਸਾਨੇ ਕੌਣ ਸੀ ਨੰਬਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਹੈ?...ਕਿਆ ਕਿਹਾ?...”

ਜਮਾਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡਾ ਮਿੱਠੂ ਮੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਤਾ ਕੁ ਪਿੱਠ ਭੁਆਉਂਦਿਆਂ ਜੀਭ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਖ ਦਬਦਾ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਉਂ ਉਂਗਲ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੱਬਵਾਂ ਹਾਸਾ ਹਸਦਿਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਉਘਾੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ‘ਉਸਤਾਦ ਜੀ’ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਹਾਂ ਬਈ ਕੌਣ ਸਾ ਸਵਾਲ ਮੈਂ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਥਾ?” ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਬੂਹੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਐਤਕੀ ਪੂਰੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਘੁਰੀ ਵੱਟ ਲਈ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲੇ “ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੜਕਾ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਐਸੀ ਚਮੜੀ ਉੱਤਰੇਗੀ ਕਿ ਉਮਰ ਭਰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗੇ। ਫੇਰ ਨਾਨੀ ਯਾਦ ਆਏਗੀ ਤੁਝੇ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਬੜੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਐ... ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਜੀ ਚੁਰੀ ਬੜੀ ਸੁਆਦ ਮਿਲਦੀ ਐ।” ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਦੇਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੀ ਹੁਣ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਨਾਬ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਿੱਚ।”

“ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੋਗੀ ਰਗ-ਰਗ ਸੇ ਵਾਕਫ਼ ਹੂੰ। ਬੱਸ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਫਸ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ ਖੁਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਦਾ।”

ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੱਟਾ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਡਰਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਉੱਗਲ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਧ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਡਰਾਵੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਅੱਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣ ਕੇ ਚਾਰ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਠੋਲੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ। ਕਈ ਬਰਾਬਰੀ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠ ਮੋੜਦਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ, “ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰੀ!”

ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਨੱਡੀ, ਲੰਮੂਤਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲੰਮੇ ਛਾਟਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵੱਲ, ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿੱਚਦਾ ਚਿੱਤੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੀਨੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਘਾਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਚੰਦੂ ਆਇਆ ਤੇ ਬੁਹਿਚਿ ਅੰਦਰ ਮੂੰਹ ਕੱਢਕੇ “ਹਰੀ ਆਸਰੇ... ਉਹ ਆ-ਗੇ ਜਨਾਬ!” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਬਰਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਿਆ। ਗੇਟ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ, ਇੱਕ ਮੋਟਰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਕੁਝ ਕੱਬਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, “ਖਾਮੋਸ਼! ਖਾਮੋਸ਼! ਹੁਣ ਕੋਈ ਬੋਲਿਆ, ਤਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ, ਚਮੜੀ ਉਤਾਰ ਦਊਂ!”

ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕਦਮ ਅਜਿਹੀ ਸੰਘਣੀ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ ਕਿ ਬੱਟਾ ਜੀ ਦੇ ਥੱਸਕੀ ਦੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਖੀਸੇ ਵਿੱਚ ਘੁਸਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਬੱਟਾ ਜੀ ਦੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਮ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ।

“ਅੱਛਾ ਕਾਪੀਆਂ ਨਿਕਾਲ਼ੇ।” ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਣੇ ਠਹੁੰਮੇ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਕੱਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। “ਅੱਜ ਜਿਹੜੀ ਨੱਥਰੀ ਕਰਨੀ ਥੀ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਲਿਖੋ... ਕਾਪੀਆਂ ਪਰ।”

ਉਹਨਾਂ ਝੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਰਕਮ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। “ਅਗਰ ਏਕ ਪੁਰਾਨੇ ਕਿਲੇ ਕੇ ਗਿਰਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਸਾਤ ਸੇ ਤੀਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੀਨ ਸਾਲ, ਤੀਨ ਮਹੀਨੇ, ਤੀਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤੇ ਹੋ, ਤੇ ਦੋ ਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ....” ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਜਦੋਂ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਗੋਰਾ-ਨਛੋਹ, ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗਾ’ ਕੰਦਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਕੀ ਹੇਟ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਫ਼ੈਦ ਪੈਂਟ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੈਰੀਂ ਲਿਸ਼-ਲਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਕਾਲੇ ਬੂਟੇ ਸਨ। ਭਾਰੀ ਚਿਹਰਾ ਬਰੀਕ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਤੇ ਢਿੱਡ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚਾਰ ਉਂਗਲਾਂ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਦਿਹਲੀ ਉੱਤੇ ਖੁੰਡੀ ਟਿਕਾ ਕੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ‘ਕਲਾਸ ਸਟੈਂਡ’, ਕਿਹਾ।

ਸਭ ਮੁੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਮੁਹਰਲੇ ਬੈਂਚਾਂ ਵੱਲ ਤਿੱਖੀ ਤਾੜਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਵਿੱਚਦਿਆਂ ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਤਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੁੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਿ ਗਏ। ਪਰ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨੜੀ ਵਰਗੀ ਖੁੰਡੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏਨੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਕੱਦਾਵਾਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਪਤਲੀ ਖੁੰਡੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਓਪਰੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਓਪਰੀਆਂ ਸਨ-ਕੱਟੇ ਦੀ ਪੂਛ ਵਰਗੀਆਂ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਖਾਮੋਸ਼! ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਾ ਰਿਹਾ ਥਾ ਉਹ ਸਵਾਲ ਲਿਖੋ।” ਪਰ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਫੇਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਵਹਿ ਗਏ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਵੀਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਚਾਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਲ ਦੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਫੇਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੁੰਡੇ ਕੁਨੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। (ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਢਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਸਵਾਲ ਇੱਕ ਵੀ ਹੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।) ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਅਜੇ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸਹਿਮ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਮ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਭਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਕੰਧ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲੀ ਘੰਟੀ ਵਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਦੂ ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰੋਲੇ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਕੇ ਹੈਂਡ-ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸਤਾਦ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਕੇ ਪਰੇਅਰ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਘੰਟੀ ਵੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣਾ ਹੈ, ਬਸਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੇਣੇ ਹਨ।

“ਪਰ ਐਤਕੀ ਪਹਿਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਲਾਓ ਜਨਾਬ, ਤੜਕੇ ਡਿਊਟੀ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਦੀਨੇ ਨੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ, ਅੱਛਾ! ਹੁਣ ਡਿਊਟੀ ਹਰੀ ਦੇਵੇਗਾ।” ਉਹਨਾਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਚੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੱਲ ਤਾੜ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, “ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਅੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਘਬਰਾਓ ਮੱਤ।”

ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਢਿੱਲਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੁੰਡੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਪਰੋਅਰ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਤੱਪੜ ਤੇ ਦਰੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਮਿਆਨਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਦੇ ਹੇਠ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਮੇਜ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਫੂਲਦਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਜੁਗਾਬਾਂ, ਬੁਨੈਣਾ, ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ, ਹਰੇ ਤੇ ਨੀਲੇ ਪਤੰਗੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਕੁਝ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਡਾਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਚੰਦ੍ਰ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜਿਵੇਂ ‘ਫੋਰੀਆਂ’ ਪਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਠਦੇ ਗਏ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਖੜੋਤੇ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਹਿੱਲੇ-ਜੁੱਲੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਿੰਦੇ ਝੱਟੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਲ ਵਜਾਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਪਤਲੀ ਖੁੰਡੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੱਤਖ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਅੱਗੋਂ ਇੰਨੇ ਚੌੜੇ ਸਨ ਕਿ ਸੱਚੀਂ ਇਹ ਬੱਤਖ ਦੇ ਪੋਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਹ ਟੇਢੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਔਖ ਨਾਲ ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਮਗਰ ਆਏ ਤਾਂ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਢੋਹ ਫੜ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚ ਲਈ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਥ ਕਰਕੇ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਢਹਿ ਪਏ। ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਕੀ ਟੋਪ ਲਾਹ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੰਜਾ ਸਿਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕੜੀਏਂ ਹੱਸੇ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਇੱਕ-ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਲ ਵਜਾਈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ, ਪਲਾਥੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ‘ਉਸਤਾਦ ਸਾਹਿਬਾਨ’ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਮਾਸਟਰ ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ, ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਝਾਕਦੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਪੁਲਾਘਾ

ਪੁੱਟਦਿਆਂ, ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਖੜੋਤੇ। ਫੇਰ ਖੁਕ ਕੇ ਆਦਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁੰਗੀਆ ਪੱਗ ਬੋਚਦਿਆਂ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਕਾਗਜ਼ ਵੱਲ ਝਾਕ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਹਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, “ਤਾਲਿਬ ਇਲਮੋਂ। ਆਜ਼ ਹਮ ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਅਪਨੇ ਕੁੱਛ ਅੱਸੇ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮੋਂ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗੇ ਜੋ ਹਮਾਰੇ ਸਕੂਲ ਕੇ ਆਹਲਾ-ਤਰੀਨ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮ ਹੋ। ਇਤਨਾ ਅੱਛਾ ਗਾਤੈਂ ਹੈ, ਇਤਨੇ ਅੱਛੀ ਸ਼ੇਅਰੋ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਹਮੇਂ ਉਨ ਕੇ ਹੁਨਰ ਪਰ ਫ਼ਖਰ ਹੈ। ਇਸਕੇ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਿਸ ਜਾਨੇ ਵਾਲੇ ਹੈ। ਇਸ ਲੀਏ ਹਮ ਉਨ ਸੇ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰੇਗੇ ਕਿ ਵੇਹ ਜਾਨੇ ਸੇ ਪੇਸ਼ਤਰ ਹਮਾਰੇ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮੋਂ ਕੇ, ਅਪਨੇ ਦਸਤੋ-ਮੁਬਾਰਿਕ ਸੇ ਇਨਾਮ ਤਕਸੀਮ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਤੇ ਜਾਏਂ। ਹਮ ਉਨਕੇ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਰੂਰ ਹੋਗੇ। ਯਿਹ ਇਨਾਮ, ਹਮਾਰੇ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮੋਂ ਨੇ, ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਹੁਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੇਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਏ ਹੈ।”

ਫੇਰ ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਤਾੜਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਝਾਕਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, “ਅਬ ਮੈਂ ਹਮਾਰੇ ਆਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਕੇ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ‘ਤਾਲਿਬ’ ਸੇ ਕਹੂੰਗਾ ਕਿ ਇਧਰ ਆਕਰ ਵੇਹ ਅਪਨਾ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ, ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਸਟੂਲ ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਐਨ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਇਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਦਾਬ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਂਵ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਥਿੜਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਹਨੂੰ ਦੀਨੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕੰਬਣੀ ਛੁੱਟ ਪਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇਗਾ? ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਪਰ ਉਹ.....

“ਕੀ ਗੱਲ, ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਗਿਆ?” ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤਾੜ ਕੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੂਹਣੀ ਮਾਰੀ। ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਭਰ , ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਖੜਾ ਹੋਵਾਂ।...ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਈ ਅੱਜ ਸਰਕਸ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇਉਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਦੀਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੀਤ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਫੇਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜੋਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਦੋਂ ਸੱਚੀਂ ਹੀ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਤੇਲੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਅਬ ਮੈਂ ਸਾਤਵੀਂ

ਜਮਾਤ ਕੇ ਤਾਲਿਬ-ਇਲਮ ਨੱਥਾ ਸਿੱਖ ਕੋ ਕਹੂੰਗਾ ਕਿ ਵੇਹ ਅਪਨਾ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।

ਪਰ ਵੋਰਨ ਨੱਥੇ ਦੀ ਬਾ ਦੀਨਾ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ। ਉੱਥੇ ਖੜਿਆ-ਖੜਿਆ ਹੀ ਦੀਨੇ ਨੇ ਰੱਖ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ ਇਹ ਗੀਤ ਮੈਂ ਸੁਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।”

ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਤਾੜਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਰਤਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੇ ਫੇਰ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ‘ਚ ਹੀ ਕਹਿ ਗਏ, “ਅੱਛਾ ਤੁਮ-ਆਓ-ਆਓ-ਜਲਦੀ।”

ਬੜੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੀਨਾ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਪਰ ਨੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

ਜਦੋਂ ਦੀਨਾ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਡਿਊਂ ਕੇ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਉੱਤੇ ਬਕਸੂਏ ਨਾਲ ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਵਾਲਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੈਜ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਖੜੇ ਕੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਲੂਟ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ‘ਜੇ ਹਿੰਦ’ ਕਿਹਾ, ਫੇਰ ਇਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ—

“ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਰਹੇ ਹਮਾਰਾ।

ਯਿਹ ਹੈ ਹਮ ਕੋ ਜਾਨ ਸੇ ਪਿਆਰਾ,

ਕਰੋ ਬੁਲੰਦ ਯਿਹ ਕੌਮੀ ਨਾਹਰਾ—

ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਰਹੇ ਹਮਾਰਾ।

ਇਸ ਝੰਡੇ ਕੇ ਤੀਨ ਰੰਗ ਹੈਂ,

ਹਮ ਸਭ ਇਸ ਕੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈਂ.....”

ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘੂਰ ਕੇ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਇਉਂ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਤਾ ਅਗਾਂਹ ਝੁਕ ਕੇ ਸਥਿਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਦੀਨੇ, ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆਓ।”

ਪਰ ਦੀਨੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਬਾਂਹ ਉਤਾਂਹ ਉਲਾਰ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੀਤ ਗਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਮੋਢਿਓਂ ਆ ਫੜਿਆ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

“ਸਟਾਪ ਦਿਸ!” ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਗੱਜ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਇਨੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਭਰਜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸੁਣ ਕੇ ਤ੍ਰਫਕ ਪਏ।

ਪਰ ਦੀਨੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਪਏ ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਕਰੜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਕੜ ਫੇਰ ਢਿੱਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਐਤਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੋਢਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਤਿੰਨ ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ:

“ਇਨਕਲਾਬ.....

ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!”

ਉਹਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ, ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦਾ ਗੋਰਾ ਚਿਹਰਾ ਇਕਦਮ ਲਾਲ-ਸੁਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਚੁੱਕ-ਕੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਖੁੰਡੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ, ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਬੜੇ ਤੌਰ ਹੇਠ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਸਣੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਭ ਮਾਸਟਰ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਬੜੇ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਹੇਠ ਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂ ‘ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਦੀਨਾ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਕੋਈ ‘ਦਿਉ’ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ‘ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ’ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁੱਕਣ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਏ। ਨੌਹਰੀਆ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ‘ਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ।

ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਕੇ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ। (ਇਕੋ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਜੀ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਰਿੱਲ ਮਾਸਟਰ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਉਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਤੁੰਬੇ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੋਂ ਚੰਦੂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦੀਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਦਾ ਜਨਾਬ।”

“ਚੱਲ ਬਈ।” ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਦੀਨਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਚੰਦੂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਉੱਤੇ ਲੱਗਿਆ ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਬੈਜ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਟੋਕਿਆ ਨਹੀਂ।

ਚੰਦੂ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਚੱਲ ਅੰਦਰ।”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਚਿੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਆਈ ਕਮ ਇਨ ਸਰ?”

“ਕੈਸ, ਕਮ ਇਨ।” ਅੱਗੋਂ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਗਰਜ਼ਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ।

ਦੀਨੇ ਨੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਟੱਕਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਕ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦੀਨੇ ਨਾਲ ਪਾਸੇ ਜਿਹੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਤਾੜਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਸ ਕੇ ਲੜਕੇ ਹੋ?”

“ਇਮਾਮਾ ਬਖਸ਼ ਸੱਕੇ ਦਾ ਜਨਾਬ।”

“ਵੇਹ ਕਿਆ ਕਾਮ ਕਰਤਾ ਹੈ?”

“ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ, ਜਨਾਬ।”

“ਐਹ ਕਿਆ ਕਰਤਾ ਹੈ?”

“ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਰਕਰ ਹੈ ਜਨਾਬ।”

“ਤਬੀ ਸਾਪ ਕੇ ਬੱਚੇ, ਸਾਪ ਹੋ।” ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਹਰਕਤ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਮਾਲੂਮ ਹੈ ਤੁਮੇਂ?”

“ਕਿਹੜੀ ਹਰਕਤ ਜਨਾਬ?”

“ਅਭੀ ਬਤਾ ਦੋਗੇ! ਆਜ ਸੇ ਤੁਮ ਸਕੂਲ ਸੇ ਨਿਕਾਲੇ ਜਾਤੇ ਹੋ। ਬਸਤਾ ਉਠਾਓ ਐਹ ਭਾਗ ਜਾਓ। ਕੱਲ੍ਹ ਸੇ ਤੁਮਕੋ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਆਨਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਗਏ ਹੋ?”

“ਪਰ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਕੀ ਹੈ ਜਨਾਬ?”

“ਕਸੂਰ ਕਾ ਬੱਚਾ!” ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਚੀਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੈਸੇ ਜਬਾਨ-ਤਰਾਸ਼ ਰਹਾ ਹੈ। ਗੈਂਟ ਆਊਟ! ਬਾਗੀ! ਬੈਗਰ! ਸਕਾਊਡਰਲ!”

“ਪਰ ਜਨਾਬ....”

“ਬਕੇ ਮੱਤ! ਚਪੜਾਸੀ ਇਸਕੋ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲੇ। ਗੈਂਟ ਆਊਟ!”

ਚੰਦੂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਦੀਨੇ ਨੇ ਝਟਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਛੁਡਾਇਆ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਆਪੇ ਜਾਨਾ, ਪਰ ਇਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਦੀਨੇ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ!”

“ਆਈ ਸੇ ਗੈਂਟ ਆਊਟ!” ਐਤਕੀਂ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁਰੱਖਤ, ਭਰਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਦੀਨਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸੇ ਵੱਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਥਿਰ ਕਦਮੀਂ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਬਸਤਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਕੋਈ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਜਨਾਬ! ਆਪ ਸਾਡੇ ਉਸਤਾਦ ਓ, ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅਦਬ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼-ਅਵਲ ਹੈ।”

ਫੇਰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਝੋਲਾ ਲਟਕਾਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਬੱਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੈਂਟ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵਿੰਹਦੇ ਰਹੇ, ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਪਾਸਾ ਫਟਾਇਆ, ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਲਈਆਂ।

ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਬਹਿਸ਼ਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰੇ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਪਲ ਦਾ ਪਲ ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਬਸਤਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਾਬ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਐ?”

ਬੱਟਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਇਉਂ ਟੱਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਬੱਟਾ ਜੀ ਕੁਝ ਘਾਬਰੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵਿਹੌਦੇ ਰਹੇ, ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ। ਨੱਥਾ ਸਿੱਧਾ ਗੈਂਟ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ : ਨੁਹਾਰ/ ਭੁਆਟਣੀ: ਘੁਮੇਰ, ਚੱਕਰ ਆਉਣਾ/ ਹਿਰਖ: ਗੁੱਸਾ/ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ : ਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ/ਜੁਰੱਤ : ਦਲੇਰੀ/ ਉਸਤਤ : ਵਡਿਆਈ, ਮਹਿਮਾ/ ਹਿਰਮਚੀ: ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ (ਹਿਰਮਜ਼ੀ) / ਖਾਮੋਸ਼ : ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ, ਮੋਨੀ/ ਤਾਲਿਬ-ਇਲਮ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜਗਿਆਸੂ/ਆਹਲਾ-ਤਰੀਨ: ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ / ਦਰਖਾਸਤ : ਅਰਜ਼ੀ, ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ/ ਪੇਸ਼ਤਰ: ਪਹਿਲਾਂ, ਪੂਰਵ / ਦਸਤ-ਮੁਬਾਰਕ : ਸ਼ੁਭ ਹੋਥਾਂ ਨਾਲ / ਤਕਸੀਮ : ਵੰਡ / ਮਸ਼ਕੂਰ : ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪੰਨਵਾਦੀ / ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ : ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ/ ਗੁਸਤਾਖ਼ : ਬੇਅਦਬ, ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ / ਜਬਾਨ-ਤਰਾਸ਼ : ਬਹੁਤ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਬੜਬੋਲਾ / ਫਰਜ਼-ਅਵਲ : ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਵ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਚੰਦੂ ਚਪੜਾਸੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ? ਲੱਗ-ਪੱਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ?
3. ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਨੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ?

4. ਆਰ.ਸੀ. ਬੋਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
6. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਦੀਨੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਨਿਭਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ?
7. "ਮੈਂ ਆਪੇ ਜਾਨੈਂ, ਪਰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਦੀਨੇ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ।" ਦੀਨੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਹੇ?
8. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ:
ਬੋਚ-ਬੋਚ ਪੈਰ ਧਰਨਾ, ਕੱਚੀ ਤਰੇਲੀ ਆਉਣੀ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਣਾ, ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣਾ, ਸਹਿਮ ਛਾ ਜਾਣਾ, ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਨਾ, ਤਾੜ ਜਾਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਕ ਨਿਕਲਣਾ, ਦੇਂਦ ਪੀਹਣੇ।

ਨੱਥਾ, ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੀਨਾ ਅਜੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨੱਥਾ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਜੀਨਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਆਇਆ।

'ਦੀਨਾ ਫੇਰ ਗਿਆ ਕਿੱਧਰ?' ਨੱਥੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਲਲਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਛਾਂਗੇ ਲਲਾਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਉੱਥੇ ਨਾ ਛਾਂਗਾ ਸੀ ਨਾ ਪੀਲੂ। ਕੋਠੜੀ ਨੂੰ ਜੇਦਰਾ ਵੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਨੂਰੇ ਖੋਜੇ ਦੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਫ਼ਿਕਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਦਿਆਂ ਉਹ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਤਾਈਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਿਆ। ਭੁੱਖ ਵੀ ਲੱਗ ਆਈ। ਜਗਨੇ ਕੇ ਘਰ ਵੱਲ ਅਹੁਲਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਜਗਨਾ ਸਾਹੇ-ਸਾਹ ਹੋਇਆ ਭੱਜਿਆ ਆਉਂਦਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬਸਤਾ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਆਇਆ ਲਗਦਾ ਸੀ।

"ਓਹਿ, ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਫਿਰਦੈਂ ਪਟਵਾਰੀ ਸਾਹਿਬ।" ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ, ਬੋਡੇ ਮਗਰੋਂ ਕੀ ਕੀ ਕੌਤਕ ਹੋਏ।"

ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਕਿਧਰੇ ਦੀਨਾ ਨੀਂ ਵੇਖਿਆ?"

"ਆ-ਜੂ ਦੀਨਾ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਗਿਐ। ਤੂੰ ਆ, ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਚੱਲੀਏ।"

ਨੱਥਾ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੁੱਖ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਛੇਤੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਉਹ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਵਖ਼ਤ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬੋਬੇ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਕਾਈ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਜਗਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਜਗਨੇ ਕੇ ਘਰ ਉਦੋਂ ਉਹਦੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਏ ਉਹ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾਅ ਕੇ ਡਿਓੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਗਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਸਤਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਮੁੜ ਗਿਆ, "ਮੈਂ ਪੇਟ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਮਿਆਨ ਲਿਆਵਾਂ ਤੂੰ ਬੈਠ।"

ਜਦੋਂ ਵੀ ਨੱਥਾ ਜਗਨੇ ਕੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਜਗਨਾ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਖਵਾ ਕੇ ਤੋਰਦਾ। ਨੱਥਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਮਸ਼ੌਲ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ, "ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਤੁਰਲ-ਮੁਰਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਫੇਰ ਪਿਉ, ਤੁਰਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਬੋੜਾ ਖਾਇਆ ਕਰ।" ਪਰ ਜਗਨਾ

ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਵਾਹ ਓਇ ਪਰਚਾਰਕ ਜੀ ! ਤੂੰ ਏਹੋ ਜੀ ਪੁੱਠੀ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇਈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹੀਐ; ‘ਖਾ-ਪੀ ਮੋਜ ਉਡਾ ਜਿੰਦੜੀਏ, ਦਮ ਕਾ ਕਿਆ ਵਸਾਹ, ਜਿੰਦੜੀਏ ! ਦਮ ਕਾ ਕਿਆ ਵਸਾਹ !”

ਜਦੋਂ ਜਗਨਾ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਬੋਹਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਾ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਢਾਈ ਲੱਫ਼, ਦੋ ਭੂ ਲੱਪਾਂ ਪਕੌੜੇ, ਮਿੱਠੀਆਂ ਪਕੌੜੀਆਂ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਜਲੋਬੀਆਂ, ਸ਼ੱਕਰ-ਪਾਰੇ ਤੇ ਸੂਤ ਕੇ ਲੱਫ਼। ਬੋਹਟੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਟੁੱਟਿਆ ਮੋਜ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਹਟੀ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਧਰ ਲਈ ਤੇ ਅੱਧਾ ਲੱਫ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਾਂ ਪਟ-ਪੂਜਾ, ਘੜਮ, ਓਦੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜਾ ਕੰਮ। ਜਦੋਂ ਖਾ ਕੇ ਕੁਸ਼ ਸੁਰਤ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਬਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਚੱਲਣਾ, ਬਾਂਹ ਲੰਮੀ ਕਰ, ਗੁਰਮੁਖਾ।”

ਜਗਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਬੋਹਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੱਥਾ ਕੁਝ ਝਕਦਾ, ਸੰਗਦਾ ਇੱਕ ਲਫ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਮਕ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਖੁੱਖ ਜਿਵੇਂ ਮਰ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਦੀਨੇ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਜਗਨਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਦੀਨਾ ਕਿੱਥੇ ਹੋਊ ?” ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹੂੰ।” ਪਕੌੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗਨਾ ਅੱਖਾਂ ਜਿਹਾ ਬੋਲਿਆ, “ਪਤੈ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਕਿਹਾ “ਪਤੈ-?”

ਜਗਨੇ ਨੇ ‘ਨਾਂਹ’ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਪਾਉਣ ‘ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਹਿਰਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਮਖੌਲ ‘ਚ ਕਿਉਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦੇ ਓਇ ਮਤੀਰਿਆ-ਜਿਆ ?”

ਜਗਨਾ ਪਕੌੜੀਆਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਐਵੇਂ ਈ ਫਿਕਰ ਲੱਗਿਆ ਪਿਐ। ਜਿਹੜਾ ਬਸਤਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਸਕੂਲੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਏਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਵਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਨਾਲੇ ਉਹਨੇ ਜਾਣਾ ਕਿਹੜੇ ਖੂਹ ‘ਚ ਐ। ਨੂਰੇ ਖੋਜੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਨਾ ਹੋਊ ਘੁੱਲੇ ਤੇਲੀ ਕੇ ਘਰੇ ਹੋਊ।”

ਅਚਾਨਕ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਘੁੱਲੇ ਤੇਲੀ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਲੱਫ਼ ਮੁਕਾ ਕੇ ਬਸਤੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਭਾਲ-ਲਾਂ, ਫੇਰ ਆਉਂਦੀ।”

“ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ।” ਜਗਨੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਜਿਵੇਂ ਘੂਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਬੰਦੇ ਕਿ ਜਨੌਰ ? ਪਹਿਲਾਂ ਆਹ ਬੋਹਟੀ ਖਾਲੀ ਕਰ। ਨਾਲੇ ਅਜੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣੀ ਐ।”

ਜਗਨਾ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਦਬਾ-ਦਬ ਮਠਿਆਈ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੂਤ ਕੇ ਲੱਫ਼ ਖਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਅੱਧਾ ਭੋਨ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਉਹਨੇ ਜਿਹੜਾ ਖਾਧਾ ਉਹਦੀ ਭਰਭਰੀ ਸ਼ੱਕਰ ਜਿਹੀ ਉਹਦੇ ਖੁੱਲਾਂ ਤੇ ਠੋਡੀ ਨੂੰ ਲੱਗ ਪਈ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬਕਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ।

ਹੋਰ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੋਹਟੀ ਸੱਚੀ ਹੀ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਜੋ ਜਗਨਾ ਉਹਨੂੰ ਪਿਰੋਜੋਰੀ ਖੁਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਗਨੇ ਨੇ ਹੀ ਸਮੇਟਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣ ਸੁਣ, ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਾਂ।”

ਰੱਜੀ ਮੱਝ ਵਾਂਗ ਅੱਖੋ-ਅੱਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਲਾਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਵਾਂਗ ਕੁੜਤੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਠਰ੍ਹੇਮੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ: “ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਗਏ ਸੀ, ਓਦੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮੁਥ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ‘ਤੂੰ ਹੁੰਦਾ ਕੌਣ ਐਂ ਮੇਰੇ ਤਾਲਬ-ਇਲਮ ਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ?’ ਉਹ ਬਾਂਦਰ-ਮੂੰਹਾਂ ਗੁੱਸੇ ‘ਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਲਿਖ ਗਿਆ। ਪਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਦੋੜ ਜਾ ਜਿੱਧਰੋਂ ਆਇਐ। ਐਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦਲੇਰ ਬੰਦੇ ਐਂ ਫੇਰ ਵੀ। ਹੈ ਬਈ ?”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕਦਮ ਜਿਵੇਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਹੁ ਖਾ ?”

“ਸਹੁ ਤੇਰੀ। ਓਥੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਾਰੇ ਆ-ਗੇ।” ਜਗਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਣੀ-ਜਿਹੀ ਬਾਂਹ ਉਤਾਰ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਚਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਤਾਂ ਬੋਲੀਆ ਪਹਿਲੀ ਦਲੇਰੀ ਦੀਨੇ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲੀਏ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤੂੰ। ਬਾਕੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਆਪਾਂ-ਮਾਂ ਬਦੋਲਤ’ ਜਨਾਬੇ ਆਲੀ ਜਨਾਬ ਜਗਨ ਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਹਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣੇ ਈ ਕਿਆ।”

ਜਗਨਾ ਚੋੜ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਸਤਾ ਕੰਧਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਦੀਨੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ। ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਦਿਆਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਚੰਗਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਊਂ।”

“ਬੱਲੇ ਓਇ! ਦੀਨਾ ਮੇਰਾ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਲਗਦਾ ? ਅਹੁ ਵੇਖ,” ਤੇ ਜਗਨੇ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਸੈਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅਹੁ ਸਭ ਓਸੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਐਂ ਕਿ !”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤਸਵੀਰ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ-ਕਲਾਮ ‘ਆਜ਼ਾਦ’ ਦੀ ਸੀ।

“ਅਜੇ ਹੋਰ ਵੇਖ-ਓਧਰ।” ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇ ਜੇ ਭਲਾ ਇਹ ਤੇਰੇ ਬਾਈ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖ ਲਈਆਂ ?”

“ਬਾਈ ਜੀ !” ਜਗਨਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਬਾਈ ਜੀ ਕੋ ਕਿਆ ਪਤਾ ਇਹ ਬਚਾਰੇ ਬੋਕ ਕੇ ਵਪਾਰੀ ਹੈਂ ਜਾਂ ਪਰਚੂਨ ਕੇ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੀਆਂ ਈ ਸੂਤ ਨਹੀਂ

ਆਉਦੀਆਂ। ਨਾਲੇ ਹਮ ਕਿਸੇ ਸੇ ਡਰਤੇ ਬੋਲ੍ਹਾ ਹੈ।" ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਚਾਡਲਦਿਆਂ ਆਪਣੀ
ਹਿੱਕ ਅਗਾਂਹ ਕੱਢ ਕੇ, ਸੱਜੇ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਬਾਪੜੀ।

"ਚੰਗਾ ਵੇਖਾਂਗੇ ਮੌਕਾ ਪਏ ਤੋਂ।" ਨੱਥਾ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਅਜਮਾਇਓ ਜਨਾਬ-ਲੱਖ ਵਾਰੀ। ਫੇਰ ਦੇਖਣਾ ਜਗਨ ਜੀ ਗੋਦਿਲ ਕੇ ਜਹੂਰੇ।"

ਜਗਨਾ ਵੀ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਭੁਰ ਪਿਆ। ਚੁਬਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ
ਹੇਠੋਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਚਿਣਕਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਜਗਨਾ ਝੁਹਿ ਗਿਆ। ਨੱਥਾ ਉਸ ਵੱਲ
ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। "ਦਲੋਰੀ ਅਜਮਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਲੱਗ ਜਾਊ ਬੱਚੂ।"

ਜਗਨਾ ਬਿੜਕਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਸੈਨਤ
ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਨੱਥਾ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਤੂੰ ਆ ਜਾ ਕੇਰਾਂ, ਤੈਨੂੰ ਦਿੰਨੀ ਐਂ ਧਨੇਸ਼ੜੀ।" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹੇਠੋਂ ਗੱਜੀ।

"ਤੈਨੂੰ ਇਹਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਈ ਨੀ। ਖਾ ਕੇ ਸੀਰਨੀ ਦੀ ਭਰ ਬੋਹਟੀ, ਉੱਤੇ ਸਰਾਲ ਆਗੂ
ਜਾ ਲਿਟਿਐ, ਹੁਣ"

ਜਗਨਾ ਤਿੰਨ ਪੌੜੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਈ ਰੁਕ ਕੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ
ਅਗਾਂਹ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਨੱਥਾ ਉਹਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹਦੇ
ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ
ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਚਾਚੀ ਜੀ!"

"ਵੇ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਸੀ?" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਤਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਸਿਰਕਾ ਸੂਝ
ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਰਲੇ ਦੰਦ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਾਡਾ ਜਾਦੂ ਐ।
ਆ ਬੈਠ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭ ਦਿਆਂ..... ਮੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਆਏ ਸੀ। ਖਾ ਕੇ ਜਾਈਂ। ਜੀ
ਆਏ ਨੂੰ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਈ ਮਸੈ।"

"ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ ਨੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਣੈ।"

"ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਾਊ ਪਿੰਡ ਕਿਤੇ ਭੱਜਿਆ ਜਾਂਦੈ।" ਉਸ ਬੜੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ
ਸੱਚ, ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ? ਤਕੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ?"

"ਚੰਗੇ ਜੀ। ਠੀਕ ਐ ਜੀ।"

"ਚੰਗਾ ਪੁੱਤ ਕਾਹਦੈ, ਸਾਡਾ ਬੁਝਿਆਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹਾਲ ਹੋਣੈ।" ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀ
ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਮੱਧਰਾ ਕੱਦ, ਭਾਰੀ ਦੇਹ, ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਬਿੰਦ ਵਿੱਚ ਛੱਤਣੀ
ਜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਬਿੰਦ ਵਿੱਚ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਬੋਲ-ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ,
ਉਹ ਕਾਹਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਅਟਕ ਗਿਆ ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ
ਇੱਕ ਲੱਭੂ ਮੱਲਮੱਲੀ ਹੋਰ ਖੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਖੜੋਤਾ ਰਿਹਾ, ਜਗਨਾ
ਪੌੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ
ਤਾਂ ਜਗਨਾ, ਅੱਖ ਬਦਾਮ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ।

ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਨੱਥਾ ਉਹਨੂੰ ਮਸ਼ੌਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। "ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰ। ਡਰਦਾ ਅੰਦਰੋਂ
ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਉਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਲਮਕਾ ਛੱਡੀਐ।"

"ਓਇ ਭਾਊ ਜੀ, ਮਾਂਵਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ," ਜਗਨੇ ਨੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ
ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਵੀ ਡਰ ਜਾਂਦੈ, ਬੰਦਾ ਕਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ ਐ
ਨਾਲੇ ਸਾਡੇ 'ਮਾਤਾ ਜੀ' ਤਾਂ ਫੋਹੜਾ ਚੱਕ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ ਵੀ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਤੈਨੂੰ
ਪਤਾ ਈ ਐ ਬਈ ਸਿਆਣੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਫੋਹੜੇ ਬਾਰੇ ਆਖਿਐ :-

"ਮੱਥਾ ਕਰੇ ਗੁਲਗੁਲੇ ਜੈਸਾ

ਚੱਪਣ ਤੋੜੇ ਕਾ,

ਖਾਲੀ ਵਾਰ ਜਾਤਾ ਨਾਹੀ

ਕਬੀ ਭੀ ਫੋਹੜੇ ਕਾ।

ਨੱਥਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, "ਹਾਅ ਪਹਿਲੀ ਚੱਪਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿੱਥੋਂ ਜੋੜੀ ਐ ਓਇ?"

"ਐਸੇ ਹੀ ਜੋੜਤੇ ਹੈ। ਤੂੰ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਸਈ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਬਣੇਗੇ ਏਕ ਦਿਨ-ਸੂਰਦਾਸ
ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਜਗਨ ਨਾਥ ਆਤਿਸ਼ਵੀ।"

ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੋੜ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੋਕ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠ
ਵੇਖ ਕੇ ਉੱਧਰ ਝਾਕਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ 'ਕੱਠ ਕਾਹਦੈ ਬਈ?"

"ਵਾਹ ਬਈ ਲੀਡਰ!" ਜਗਨੇ ਨੇ ਟਕੋਰ ਕੀਤੀ, "ਉਂ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਨੂੰ
ਫਿਰਦੈ, ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਈ ਇਕੱਠ ਕਾਹਦੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸਟੇਜ ਦੇ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ
ਸੀ। ਇੱਕ ਬੰਦਾ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ-ਉਲਾਰ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਹਲੇ ਪੈਰੀਂ
ਉਸ ਇਕੱਠ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ
ਲੰਮੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ, ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੁੰਡੀ ਫੜੀ ਗਲ ਵਿੱਚ
'ਤਿਲਕ ਜੀ' ਵਾਂਗ ਸਫੈਦ ਪਰਨਾ ਵਲ੍ਹੇਟੀ, ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਤਕਰੀਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੇ
ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਰੀਜਨ ਨੇਤਾ 'ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ' ਸਨ।
ਬਿਲਕੁਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਸਰੀਰ, ਬੰਗਾਲੀ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਵਾਂਗ ਪਿਛਾਂਹ
ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਧੋਤੀ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ
ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖੁੰਡੀ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਉੱਤੇ ਖੜਕਾ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਲਹੂ
ਵੀ ਖੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਕਰੀਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕ
ਬਿੰਦੇ-ਝੱਟੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੇ।

"ਹਮ ਇਨ ਰਜਵਾੜੋਂ ਕੇ ਬਤਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਅਬ ਜਨਤਾ ਜਾਗ ਉੱਠੀ ਹੈ।
ਸਦੀਓਂ ਸੇ ਇਨਹੋਂ ਨੇ ਹਮੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਓ ਤਲੇ ਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਜਲੀਲ ਕੀਆ ਹੈ ਲੋਕਿਨ ਜਬ
ਕੋਈ ਕੋਮ ਬੇਦਾਰ ਹੋਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਬੜੀ ਸੇ ਬੜੀ ਸਲਤਨਤੋਂ ਕੀ ਫ਼ੌਜੋਂ ਭੀ
ਹਥਿਆਰ ਡਾਲ ਦੇਤੀ ਹੈ।"

"ਭੇਰ ਦੇ ਭੇਰੀ ਕਾ ਰਜਵਾੜਾ ਤੇ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਕਿਆ ਹੈ- ਕਿਆ ਪਿੰਦੀ ਔਰ ਕਿਆ ਪਿੰਦੀ ਕਾ ਭੇਰਵਾ। ਜਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੈਸੀ ਤਾਕਤ, ਜਿਸ ਕੇ ਰਾਜ ਮੇਂ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਛਿਪਤਾ, ਅਪਨਾ ਫੈਲੀਆ-ਇਸਤਰ ਲਪੇਟ ਕਰ ਜਾਨੇ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਹ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਨੇ ਕਿਸ ਖ਼ੁਬਕਹਿਸੀ ਮੇਂ ਆਸਮਾਨ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਟਟੀਹਰੀ ਕੀ ਤਰਹਾ ਟਾਂਗੇ ਪਸਾਰ ਕਰ ਬੈਠੇ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਉਫ਼ਕ ਉਨਕਾ ਹੀ ਥਾਮਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਮੇਂ ਇਨਕੋ ਬੜਾ ਦੇਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਥ ਜਨਤਾ ਕੇ ਯਮਾਰੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾਓ ਨੇ, ਲੈਬੀ ਨੀਦ ਮੇਂ ਜਗਾ ਦੀਆ ਹੈ। ਅੱਥ ਇਸ ਬਾਪਕ ਕਰ ਤੁਮ ਸੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ। ਕਿਸੀ ਭੀ ਚੁਲਮ ਸੇ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਸੇ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ।"

"ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ....." ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚਾ ਨਾਹਰਾ ਗੁੰਜਾਇਆ। ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ- "ਜੇ।"

ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਨਾਹਰੇ ਗੁੰਜੇ ਤੇ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਦੂਣਾ-ਚੌਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਖੁੰਭੀ ਖੜਕਾਉਂਦੇ, ਖੰਭੀ ਥਾਂਹ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਇਥੇ ਇਥੇ ਭਰਦਿਆਂ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋਤੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਵੇਗਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਜਗਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤਕਰੀਰ ਨਾਲ਼ ਕੀਲੇ, ਪਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਖੜੋਤੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਜਦੋਂ ਨੱਥੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਸਟੇਜ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਤੁਫ਼ਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਹੁ ਖੜੋਤਾ।"

ਜਗਨੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਔਫ਼ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਔਹ ਕੀ ਖੜੋਤੇ, ਪਟਵਾਰੀ ਸਾਹਿਬ।"

"ਅਹੁ ਵੇਖ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਇੱਥੇ ਖੁਬ ਹੋ ਕੇ ਸਟੇਜ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਆਚੀ, ਕੀਮਤੀ ਪੋਥੀ ਲੱਭ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਦੀਨਾ ਖੜੋਤਾ ਦਿੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹੇਠਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲਮਕਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਠੇ ਸੁਟ ਨੇ। ਖੋਦਾ ਪਹਾੜ ਨਿਕਲੀ ਚੁਹੀਆ। ਮੇਂ ਕਿਹਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ ਖੜੋਤੇ। ਦੀਨਾ ਦੀ ਐ ਨਾ ਖੁਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।"

ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆ ਉਹਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਲਿਆਈਏ।"

ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਉਹਦਿਆਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ। ਦੀਨੇ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਿੱਧੇ ਨੂੰ ਫੇਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਮੇਂ ਤੇਨੂੰ ਤੜਕੇ ਦਾ ਭਾਲ-ਭਾਲ ਫੱਕ ਗਿਆ। ਜਗਨਾ ਦੱਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਯਾਦੀ ਪੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।"

ਦੀਨਾ ਜਿਵੇਂ ਪਿੜ ਗਿਆ। "ਸੱਚੀ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਕੋਟ ਹੀਸ ਕਰੂ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੁਲੰਦ-ਖਿਆਲ ਇਨਸਾਨ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਸਾ ਈ ਕਰਨਾ ਸੀ।"

ਖਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜਗਨਾ ਨਾਲ-ਸੁਹਾ ਮੂੰਹ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਬਈ ਔਜ ਤਾਂ ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਚਿਲਕਵੀਂ ਪੈਂਟ ਸੂਰ ਕਰਦਾ ਆਪਣੀ 'ਲੈਡੋਬਾਡੀ' ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਬੜ੍ਹ ਕੇ 'ਘੁਰ-ਘੁਰ' ਕਰਦਾ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਛਿਆਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮੋਟਰ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਦਫ਼ਤਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖੜੇ ਗਏ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ।"

ਦੀਨੇ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਤਿਰੰਗੇ ਵਾਲਾ ਬੈਜ ਜੇਬ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਭਾਯਲ ਨਾਲ਼, ਤਕਰੀਰ ਕਰ ਰਹੇ, ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆਪਾ ਜਲਸਾ ਸੁਟ ਲਈਏ ਵੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।"

"ਪਰ ਮੇਂ ਤਾਂ ਛੋਤੀ ਮੁੜਨੇ," ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਔਜ ਬਾਪੂ ਜੀ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਤੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਨਾਲ਼ ਲੱਗ ਕੇ ਕਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦੇ।"

"ਜਲਸਾ ਨਹੀਂ ਸੁਟਨਾ?" ਦੀਨੇ ਨੇ ਬੜੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ।

"ਸੁਟਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕਰਦੇ ਪਰ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਐ। ਉੱਤੇ ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਵਾਲ਼ੇ। ਮੇਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਤੇਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹ ਬੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਨਗੇ।"

"ਠੀਕ ਐ।" ਦੀਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੇਂ ਸਕੂਲ ਵੀ ਆਉਂ ਤੇ ਤੇਨੂੰ ਜਲਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਸੁਟਾਉਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਉਦਿ ਫੁੱਟਕਾਲਾ?"

"ਕੌਸ ਸਰ।" ਜਗਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦੋੜ ਨਾਲ਼ ਅਟੈਨਸ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਸਕੂਟ ਜਿਹਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆਪ ਹੁਕਮ ਕਰੋ ਸਾਹਿਬ, ਸਿਪਾਹੀ ਮੋਰਚੇ ਪਰ ਡਟਣੇ ਕੇ ਰੱਖਾਰ ਹੈ। ਵਤਨ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਾ ਔਰ ਕਯਾ ਹੈ ਸਾਹਿਬ। ਲੜਨਾ ਔਰ ਮਰਨਾ। ਮਰਨਾ ਔਰ ਲੜਨਾ। ਔਰ ਲੜਤੇ ਜਾਣਾ।" ਤੇ ਵੇਰ ਕੁਝ ਮੱਫਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:-

"ਅਪਨੇ ਵਤਨ ਕੇ ਹੋ ਪਰਵਾਨੇ

ਆਜ਼ਾਦੀਏ-ਸ਼ਮੂ ਪਰ ਜਲ ਜਾਏਗੇ।

ਘਰ ਮੇਂ ਚਾਹੇ ਡਰੇ ਚੁਹੀਆ ਸੇ,

ਲੇਕਨ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਮੇਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੇ ਫੱਕੇ ਫੁੜਾ ਜਾਏਗੇ।"

ਅੱਖੇ ਬਖ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਅਹੁਲਿਆ : ਦੇਖਿਆ / ਬੋਹਟੀ : ਛੋਟੀ ਟੋਕਰੀ ਛਿੱਕੂ / ਸੂਤ ਕੇ ਲੱਭੂ : ਚੋਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਭੂ
ਹਮਕ : ਬਾਸੀ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਬੇ / ਵੇਹੜਾ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
ਸੰਦ / ਤਕਰੀਰ : ਭਾਸ਼ਣ ਵਖਿਆਨ / ਬੇਦਾਰ : ਸਾਵਧਾਨ, ਸੁਚੇਤ, ਜਾਗਣਾ / ਸਲਤਨਤ
ਰਾਜ, ਹਕੂਮਤ / ਅੱਤਿਆਚਾਰ : ਚੁਲਮ / ਖੁਸ਼ਵਹਿਸੀ : ਖੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੀ
ਉਫ਼ਕ : ਸਵੇਰ ਦੀ ਲਾਲੀ / ਬੁਲੰਦ-ਖਿਆਲ : ਉੱਚੇ ਵਿਚਾਰ / ਬਾਈ ਜੀ : ਪਿਤਾ ਜੀ
ਵੱਡਾ ਭਰਾ।

1. ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ?
4. ਦੀਨੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ?
5. "ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕਰਦੈ, ਪਰ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਐ। ਉੱਤ ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਵਾਲੇ। ਮੈਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹ ਬੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਨਗੇ।" ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨੱਥੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਘਾੜੋ।
6. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ :-
ਕਿਆ ਪਿੱਦੀ ਔਰ ਕਿਆ ਪਿੱਦੀ ਕਾ ਬੋਰਬਾ, ਟਟੀਹਰੀ ਕੀ ਤਰਹ ਟਾਗੋਂ ਪਸਾਰਨਾ,
ਬੋਦਾ ਪਹਾੜ ਨਿਕਲੀ ਚੁਹੀਆ।

ਨੱਥਾ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਜੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਉਹ ਬੇਬੇ ਨਾਲ ਚੌਕੇ-ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਦੀਨੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਬੜੀ ਹੋਰਨੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀਨੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਪੁੱਤ ਇਹੋ ਜੇਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਕਰ, ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਆਪਾਂ ਕੀ ਲੈਣੇ ਏਹੋ-ਜੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ। ਸਿਆਣਾ ਬਣ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ।"

ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਧਰਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਐ ਕੌਣ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਦੈ ਬੇਬੇ ਜੀ।"

ਖਾਸੇ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਏ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਸਕੂਲ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਹ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਬੋਲੇ, "ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ।"

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਗੱਲ-ਗੱਲ-ਮੇਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਤੇ ਮਾਹਲੂ ਗੱਡੀਓਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਚੌਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਸੱਕਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਐ। ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ, ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਚਿਰ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਲਸੇ ਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਲੀਡਰ ਮੁਖ ਧੜੇਲੇ ਨਾਲ ਬੋਲੇ।"

ਨੱਥੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਨੰਦ ਸਿਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੋਕਦੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਦੇ ਕਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ, ਹੁਣ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿਣ-ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕ ਨੱਥੇ ਦੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਕਿ ਬੇਬੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਗਏ, "ਬੇਟਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅੱਜ ਬਹੁਤਾ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਜਾਗਦਾ ਰਹੀਂ-ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਮੁੜ ਆਇਓ।"

"ਬਸ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਆ ਜਾਨੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਦੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ 'ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੁਹਰਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਰਸ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ-ਸੱਤਵੀਂ ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਫੇਰ

ਮੁੜ ਕੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉਹ ਕਦੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਜਿੰਨਾ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ 'ਬਾਤ' ਹੀ ਜਾਪੀ ਸੀ। ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਕਲਪਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਿਤਵਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਉਹਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਚਿਤਵਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਇਦ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ-ਕੋਈ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ। ਉਦੋਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਜਾਪਦੀ।

"ਜੈਤੋ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਖੁੱਲੇ ਵਲਗਣ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਦਾ ਮਹੀਨਾ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ। ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੇਗੀ, ਰੋਡੂ ਸਿਉਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸਲੂਕ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਥੋਲੇ ਸੇ ਨਿਹਾਲ!..... ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾ.....ਲ।"

"ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਫ਼ਲਾਂ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸੂਏ ਉੱਤੇ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਵਾਲੇ ਵਾੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਸੂਏ ਦੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਮੋਟਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਸੂਏ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੱਟ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਤਾ ਸਾਡੇ ਅੱਗ-ਸੰਗ ਸੀ। ਫੁੱਲ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਗਰੋਂ ਬੁਟ ਤੇ ਪੈਂਟਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੂਏ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਦੋ-ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਗੋਤੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ।"

"ਹਵਾ ਵੀ ਨੁਰੀ ਵਾਂਗੂ ਚੱਲੇ। ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ, ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ। ਸਾਡੇ ਅੱਗ ਸੁਨ ਹੋ ਗਏ। ਲਹੂ ਜੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੇ ਰੋਡੂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹੋਲਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ, ਨਾਭਾ ਫ਼ਿਆਸਤ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੇਜ਼ੀਡੈਂਟ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੁਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡਾ ਹੋਸਲਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।"

"ਹੋਲਦਾਰ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ। ਸਿਪਾਹੀ ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਆ ਪਏ। ਸਾਡੇ ਕੱਪੜੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਆਠਰ ਗਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੈਂਕਾ ਦੇ ਕੇ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਐਤਕੀ ਉਹ ਪਾਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਆਪ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੜੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੈਂਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਗਲ-ਗਲ ਨੰਗਾ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਡੋਬ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।"

"ਬਾਹਰ ਆਓ।" ਇੱਕ ਬੁੱਤਰ-ਜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਰੋਡੂ ਸਿਉਂ ਹੱਸ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, 'ਬਾਈ ਪਟਵਾਰੀਆ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਾਂਗੇ।' ਅਸੀਂ ਓਵੇਂ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲੇ ਨਾਲ ਦੰਦ-ਕੜੱਕਾ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਣਾ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਮੋਹੜੀਆਂ ਤੇ ਸਰ ਦੇ ਬੁਝੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੋਲਦਾਰ ਮੋਟਰ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਥੋਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਓ ਕਿ ਨਹੀਂ?' ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਬਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਪੂਰ-ਪੂਰ ਕਰਦੇ, ਗਿੱਲੇ ਮੋਹੜਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਇਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਈ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ, 'ਓਇ ਥੋਨੂੰ ਸੁਰਤ ਹੈ ਕੋਈ? ਜੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਗੇ ਫੇਰ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੋਊ?'"

"ਏਹੋ ਜੇ ਪਾਲੇ 'ਚ ਤਾਂ ਜਨਾਬ ਖੁਦਾ ਵੀ ਫ਼ਰਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਐ।" ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਬੁੱਤਰ-ਜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਦੱਬਵੀ ਵਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗ ਸੇਕਦੇ ਰਹੇ।

"ਪਰ ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਮਗਰੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸੂਏ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਗੋਤੇ ਦਿੱਤੇ ਕੇ ਸੁਰਤ ਬੰਦਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਰੋਡੂ ਮੈਂਜ ਨਾਲ ਸੈਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੋਰ ਗੋਤੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।"

ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਸੂਏ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਐਤਕੀ ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੋ ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਵੀ ਰੋਡੂ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਪਾਲੇ ਦੀ ਮਾਰ ਸਹਿ ਸਕਾਂ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਦੇ ਕੇ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਠਾਉਂਦੇ ਤੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਰਫ਼ਲ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਠਰੇ ਹੱਡ ਵੀ ਭੰਨਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਦੋਂ, ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਮੋੜ ਕੇ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰ ਲਿਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੇ ਓਵੇਂ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਜਿਵੇਂ ਗਏ ਸੀ।"

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਦਿਹ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਕੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇੰਨੇ ਤਸੀਹੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਝੱਲੇ ਹੋਣਗੇ? ਨਿਰੇ

ਇਹੋ ਤਸੀਹੇ ਉਹਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੱਲੇ, ਉਸੇ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਰੋਤੀ ਭਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਫ਼ਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਸ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ 'ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ' ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ।

ਅੱਜ ਵੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕੌਮ ਨਬੇੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਜਾ ਸਥਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਡਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਅਚਾਨਕ ਰਾਤ ਹਵਾ ਤੋੜ ਚੱਲਣ ਤੇ ਠੰਢ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਰ ਪੈਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਮੰਜੇ ਉਹਨੇ ਬੈਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਡਾਹ ਲਏ।

ਖ਼ਾਸੇ ਕੁਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਨੱਥਾ ਬੁਝਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਬੁਝਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਖੁਰਲੀ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੜਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਤੇ ਤੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਸੁਆਫ਼ ਕੇ ਪੰਥੀ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ 'ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ' ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਨੱਥਾ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਅੱਜ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘਾਂ, ਕਾਕਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਨੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹੀਐਂ ਜਾਂ ਸੁਣੀਐਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀਐ, "ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਭੁਆਉਂਦਿਆਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਬਿੰਦ ਕੁ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨੱਥੇ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੋਲੇ, "ਤੂੰ ਮੰਗੀ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵੇਖੀਐ?"

"ਹਾਂ ਜੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਐ, ਉਹੋ ਨਾ?"

"ਹਾਂ, ਉਹੋ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਉੱਥੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲੇ, ਉਹਦੇ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਿੰਦ ਕੁ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ।

"ਜਦੋਂ ਜੈਤੋਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨਾ ਇਹ ਉਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ। ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਧੁਮਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪੈ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹਿਰ ਚਲਦੀ ਤਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਭ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਸ 'ਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਬਾਰੇ ਜੈਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਟੋਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਬਣੇ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਇੰਨੀ

ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਾਕਤਵਰ ਸਮਝਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰਨ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਣੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਏਧਰ ਆਏ। ਇਹ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕਾ' ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਪੰਨ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਏਸੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਕਦੇ ਪੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹੋ ਨਹਿਰੂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ, ਲੁਕਦਾ-ਛਿਪਦਾ ਜੈਤੋਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਬਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਕੇ ਸਨਤਾਨਮ ਨਾਲ ਪੇਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ ਜੈਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਅਜੀਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵਿਖਾਇਆ।

ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਤੇਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਦੱਸੀ ਐ, ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਦਾਲਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਅਸੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਦੇ ਐ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਆਖਰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ, ਕਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਜਬ ਫੜਨ ਲੱਗੇ ਓ-ਕੋਈ ਵਰੰਟ-ਵਰੰਟ ਵੀ ਦਿਖਾਓ?' ਪਰ ਅਦਾਲਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਭਾਸ਼ਾਹੀ ਪੱਗ ਦੇ ਲੜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਬੋਲਿਆ, 'ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਆ ਹੋਤੈ? ਹਮਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ।..... ਲਗਾਓ ਬਈ ਇਨਕੋ ਹਬਕੜੀ।'

"ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਮੱਥੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਘੂਰੀ ਵੱਟੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ। ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਖੂਬ ਹੈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾ ਰਾਜ ਭੀ, ਜਹਾਂ ਅਦਾਲਤੀ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ, ਵਹਾਂ ਔਰ ਤੇ ਜਾਨੇ ਕਿਆ ਹੋਤਾ ਹੋਗਾ।"

ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੱਲ ਹੋਈ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾਭੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜੀ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਜਵਾਹਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵੰਨੀਓਂ ਕੇਸ ਲੜਾਂ? ਪੰਡਤ ਜੀ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਓਥੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੜੋਗੇ?'

ਖੈਰ, ਅਖੀਰ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੜੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਿਨ ਸਨ। ਜਿਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਓਥੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੌਣ ਦਿੰਦੇ। ਛੱਤ ਏਨੀ ਨੀਵੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੰਮੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਵਜਦਾ ਸੀ। ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸਿੱਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਹੀ ਮੁਨਿਆਦੀ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਏਥੀ ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੇਤੋ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੱਟਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਅਜੇ ਅਦਾਲਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਬਈ ਦੋਸਤੋ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਓ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਕਸੂਰ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਫੜਿਓ?” ਅਦਾਲਤੀ ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਾਬ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹੋ।” ਪੰਡਤ ਜੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਪਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣੂ ਮੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਪੈਦਲ ਆਏ ਹਾਂ, ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਬਣਾਈ ਫਿਰਦੇ ਓ।”

ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੜੇ ਹੀ ਹਸਮੁੱਖ ਬੰਦੇ ਐ। ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਜੇਤੋ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੈ ਕੇ ਗਈ। ਇਹ ਉਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਐ। ਪਰ ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਮੂਰਖ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਤੁਰੇ ਗਏ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੇਸੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਪਰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ।

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਸਿੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਐ, ਬੇਟਾ! ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਏਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ!.....

ਬਾਕੀ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਵੇਰ ਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਕੰਬਾ ਦਿੰਦੇ ਐ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ 1929 ਈ. ਵਿੱਚ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੀਤੀ ਤਕਰੀਰ ਸੁਣਨ, ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੇ ਨੇਤਾ ਬੋਲੇ ਸੀ ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ। ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਐ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਅੱਜ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ‘ਨਹਿਰੂ ਭਗਤੀ’ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹੋ ਗੱਲ ਉਹ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵਾਰੀ ਸੁਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ।

“ਬੇਰ, ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜੇਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ, ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸੀ।” ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, “ਪਰ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਐ ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਫੇਰ ਸੁਣਾਉਂ-ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਂਡ ਐ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ, ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ।”

ਨੱਥਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੁਣਨ ਲਈ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਾਕਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ। ਜਿੱਦੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਏਹੋ-ਜੀ ਬਾਤ ਵੀ

ਸੁਣਾ ਦਿਆਂ, ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੁੜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੇ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਸੁਣਾਉਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ?”

“ਨਹੀਂ ਜੀ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਐਤਵਾਰ ਐ।”

“ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਕੱਲ੍ਹ ਸੁਣਾਉਂਗਾ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿੱਕਾ ਵੱਡਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਦਲਦੇ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਵਰਜਣਾ : ਰੋਕਣਾ / ਜਿਹਨ : ਦਿਮਾਗ / ਕਾਫ਼ੂਰ : ਬੇ-ਅਸਰ, ਮਿਟਣਾ / ਪੁੱਤਰ : ਬੇਦਬਾ / ਮੋਹੜਿਆਂ : ਝਿੰਗਾ, ਬਿਰਛ ਦਾ ਕੰਡੇਦਾਰ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਡੇ ਵੱਢਿਆ ਟਾਹਣਾ / ਅਵੇਸਲੇ : ਲਾ-ਪਰਵਾਹ / ਮੁਲਜ਼ਮ : ਦੋਸ਼ੀ

ਅਭਿਆਸ

1. ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ? ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੇਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ?
3. ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ?
4. ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਸਮੁੱਖ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਅਦਾਲਤ ਤੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
6. “ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਸਿੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਐ, ਬੇਟਾ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਏਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?”

ਐਤਵਾਰ, ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣ ਸਾਰ ਨੇਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਉਥੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਬਾਹਰ ਸੁਏ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਾਤਣ-ਕੁਰਲੀ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਆਪ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕੀਤਾ। (ਬਾਪੂ ਜੀ ਭਾਦੋਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।) ਨਹਾਏ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਭਾਈ ਜੀ ਅਜੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੇਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਧੂਫ਼ ਜਗਾਈ, ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਾਕ ਲਿਆ। ਵਾਕ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਖੀਵਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਜਲਾਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਕ ਸੀ: "ਭਿੰਨੀ ਰੈਨੜੀਏ ਚਮਕਣ ਤਾਰੇ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਇੰਨੀ ਮਿੱਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵਰਖਾ' ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ। ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਮਨੋਹਰ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵੇਦਗੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੁੱਧ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਲਈ ਚਾਹ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਨੱਥਾ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਹਵਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੀਕ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਠਣ ਦਿੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਘੜੀਆਂ ਵੱਧ ਅਰਾਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਛੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸਕੂਲ ਤੋਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮੱਝ ਦੀ ਧਾਰ ਵੀ ਨੱਥਾ ਹੀ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਪੱਠੇ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਚੋਕੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬੈਠਕ ਦੀ ਝਾੜ-ਪੂੜ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਵੀ ਪੁੱਤ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਏਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪੀ। ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਗਰ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੁਆ ਕੇ ਤੇ ਚਾਹ ਫੜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। (ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖ ਗਿਆ ਸੀ।) ਉਹਨਾਂ ਗਲਾਸ ਚੁਕਦਿਆਂ ਆਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹਿ ਜਾ।"

ਨੱਥਾ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵੱਲ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਰਤਾ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਅਲਮਾਰੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਸੀ।

ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਗੜਵੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਹੱਥ ਧੋ ਲਏ, ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ

ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਚੋਕੇ 'ਚ ਥਾਂਥੇ ਮਾਜਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਲੈ ਹੁਣ ਮਨ-ਚਿੱਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੁਣ।" ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਬਾਰ, ਕੁਝ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਇੱਕ ਪੋਥੀ ਕੱਢ ਕੇ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਈ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਤੇ, ਮੈਂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮਿਰਚੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਝੇ ਹੋਏ ਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਰਚੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਰਜ ਆ। ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਲਈ ਗਾ, ਫੇਰ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਫਿਲਹਾਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਅੱਜ ਜਬਾਨੀ ਸੁਣਾ ਦਿੰਨੈ।"

ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੂੰਹ ਪੁੱਥਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ, ਬੜੇ ਠਰਮੇ ਨਾਲ ਤੇ ਰਸ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

"ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਕੋਈ ਦੇ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਗਸਤ 1923 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਖੇ ਜਿਹੜਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਮੁਰਖਤਾ ਕਰ ਕੇ ਖੰਡਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਰੋਸ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪੁਰਾਮਨ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪਾਠ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਆਇਆ। ਪਰ ਮੋਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਪੱਚੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪੱਚੀ-ਪੱਚੀ ਦੇ ਜਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।"

ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਪੱਚੀ-ਪੱਚੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਆਉਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਜਿਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਰਕ-ਕੁੰਡ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ-ਇਹਦੀ ਵਾਰਤਾ ਤੈਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ ਆ। ਜਦੋਂ ਉੱਥੇ ਪੱਚੀ-ਪੱਚੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਥੇ 'ਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਉਦੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਭੜ ਕੇ ਬਾਵਲਕਾਟੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਥਾਂ ਇੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਐ-ਓਧਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ। ਉੱਥੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦਾ ਰਾਜ ਐ, ਹੁਣ ਵੀ, ਪਰ ਹੋ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਈ। ਤਿੰਨ ਜਥੇ 'ਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤਾਈਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਓਸ ਨਰਕ-ਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਨੈ ਉਹ 9 ਫਰਵਰੀ 1924 ਨੂੰ, ਜੱਥੇਦਾਰ ਧੂਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਧੂਧਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਈ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਓਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਭਾਈ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ:ਜਗਤ ਸਿੰਘ 'ਮੀਤ' ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਜਥਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਦਭੁਤ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ :-

ਕਬੀਰ ਜੋ ਤੁਹਿ ਸਾਧ ਪਿਰਮ ਕੀ ਸੀਸੁ ਕਾਟਿ ਕਰ ਗੋਇ ॥

ਖੇਲਤ ਖੇਲਤ ਹਾਲ ਕਰਿ ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੋਇ ਤ ਹੋਇ ॥

ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸੁਭ ਬਚਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਜਥਾ ਉੱਥੇ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਜਲਾਲ ਸੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਸਾਂਤ ਭਾਵ ਸੀ।

ਇਹ ਬਹੀਦੀ ਜਥਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਅ ਕਰਦਾ, ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 20 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ, ਜੈਤੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਬਰਗਾੜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਅਤੁੱਟ ਲੋਗਰ ਚਲਾਇਆ।

ਇੱਕ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਭੋਗ ਪਿਆ ਤੇ ਲੋਗਰ ਛਕ ਕੇ ਜਥੇ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਹੋਸਲੇ ਦੁਣੇ-ਦੁਣੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਵੀ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ :-

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥

ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

ਪਿੰਡੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ-ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੱਗਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹੀ ਪਾਸੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲੋਕ ਈ ਲੋਕ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਹਟਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਨੀਲੀਆਂ, ਚਿੱਟੀਆਂ, ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਠਾਠਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਥੇ ਹਰ ਥੂਟੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗਦ-ਗਦ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ।

ਪਿੰਡ ਬੰਖੜ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਸਲੰਘ ਰੱਖੀ, ਅੱਖਾਂ ਅੰਧ ਕੇ ਉੱਚੀ ਹੋਕੇ ਵਿੱਚ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਓ.....ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੱਗਾਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਲੰਘਕੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ। ਜਿਵੇਂ ਲੰਘਕੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ..... ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੱਗਾ-ਗੇ'।

ਉਹ ਵਜ਼ੂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਖੀਵਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕਟਕ ਤੇ ਫੋਲੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ : ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ । ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ !"

ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਲ ਦਾ ਪਲ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਖੁਮਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਜੱਟ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸੇ ਜੇਬ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਅੱਗੋਂ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈ।

"ਜਿਉ-ਜਿਉ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਲਾਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਥਾ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।"

ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਲ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਅਲੰਕਾਰ ਲਿਖਕ ਦਿਸੀ।

"ਸਾਨੂੰ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਗੰਗਸਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਵੀ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਜੈਕਾਰੇ ਹੋਰ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਮੀਲ ਉਰੇ ਸਾਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਸਤੌਲ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੱਥਾਂ-ਭਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਤਾਂਹ ਉੱਸਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸੂਰ ਵਰਗੀ ਧੋਣ ਅਕੜਾਉਂਦਾ ਗੱਜਿਆ, 'ਸ਼ਬ ਲੋਕ ਕੁਕ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਗੋਲੀ ਚਲੇਗਾ !'

ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਉੱਚੀ ਬਾਂਹ ਕਰਕੇ ਲਲਕਾਰ ਦਿੱਤੀ, 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਬੋਡੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਐ, ਜੋ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ !...ਇਹਨੂੰ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਤੇ ਸਾਗਰ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੇ !... ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੁੜਦੇ ਜਾਂ ਖੇਤ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਡੇ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਓ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰਧਾਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁੜਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।'

ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੂਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਦੇ, ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਘੋੜੇ ਭਜਾਉਂਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਆਏ। ਅਫ਼ਸਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਜਦੋਂ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਸੰਘ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਵਿਸਲ ਵਜਾਈ ਤੇ ਸਭ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਜ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਗੰਗਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਭਜਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਉਂਝੀ ਧੂੜ ਕਰ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਧੂੜ ਸਾਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਰੁਕ ਕੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਣ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।'

ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਉਂਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੂਹਰੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਥਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾੜ-ਕਾੜ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਈ ਅਦਭੂਤ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਓਵੇਂ-ਓਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਂਤੇ ਜਲਾਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਵਾਕ ਮੈਂ ਓਥੇ, ਆਪਣੇ ਅੱਖੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ।

‘ਜਥੇ ਬਾਣ ਲਗਾਯੋ । ਤਥੈ ਰੋਸ ਜਾਗਾਯੋ ॥’

ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਰੱਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਪੱਟ ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਜੀ।

ਨਥਾ ਜਿਵੇਂ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਭੇਤ ਨਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ। ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪੱਟ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਸੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਏਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਭੰਗਣਾ ਪੈ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਪੱਟ ਉਂਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਮਰਕੱਸਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਭ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲੈਣਾ’ ਸੀ। ਲਹੂ ਬਹੁਤ ਵਗਣ ਕਰ ਕੇ ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਫੜੀ ਜਾਂਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛਿਪਦੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵਣ-ਕਰੀਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿੱਚ ਟਿੱਬੀ ਉਂਤੇ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਖਿੜ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਉਂਚੀ ਸਾਰੀ ਇੱਕ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਲਹੂ ਭਿੱਜੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਘੂਕੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਸੋਹਲੂ ਤੇ ਗੱਜਣ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਬਚਾਅ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਆਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੱਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸੋਰਚਾ ਫਤਿਹ ਹੋ ਗਿਆ?”

ਗੱਜਣ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਰਦਾ, ਸੋਰਚਾ ਪੁਛਦੈ।’

“ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਟੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਗੱਜਣ ਸਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਜਾਨਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸਸਤੀਐਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੈ।’

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ

ਜੋ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ।

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ

ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ॥

“ਭੁਲਿਆ ਲੋਕਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਖਾਤਰ ਸਰਬੰਸ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੀਏ?”

ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁਕ ਕੇ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੱਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਸੋਚਦਾ, ਹੋਵੇਗਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ? ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਬੇਟਾ ਤੇਨੂੰ ਉਮਰ-ਸਿਰ ਹੀ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਏਹੋ-ਜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਓਦੋਂ ਈ ਦੱਸੀਆਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਵਰਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ!”

ਨੱਥੇ ਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁੱਛ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਹੋਣਗੇ! ਉਹਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਵੇਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਲਾਲ-ਸੂਰਾ, ਸ਼ੇਰ ਵਰਗਾ ਚਿਹਰਾ, ਨਰੋਈ ਦਿਹ, ਚਿੱਟੀ ਸਫ਼ੈਦ ਭਰਵੀਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਲੱਗੇ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਰਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਾ ਕਦੇ ਫੇਰ ਸੁਣਾਉਂਗਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈ। ਫੇਰ ਆਥਣੇ ਆਪਾਂ ਖੇਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚੱਲਣੋਂ-ਅੱਜ ਐਤਵਾਰ ਐ ਨਾ।”

ਨੱਥਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਕ, ਘਰ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਪਿਛਲੀ ਸਬੂਤ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਘਰ ਬੜੇ ਓਪਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਬੂਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ

ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਖਿਆਲ ਕਿੱਧਰ ਦੇ ਕਿੱਧਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਅਖੀਰ ਬੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੱਖਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਜਲਾਲ : ਤੇਜ਼ / ਮਨੋਹਰ : ਸੁੰਦਰ / ਪਰਨਾ : ਤੋਲੀਆ / ਇਕਾਗਰ : ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ
ਲਾਉਣਾ, ਬਿਰਤੀ ਲਾਉਣਾ / ਖੰਡਨ : ਵਿਘਨ / ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ : ਅੰਦੋਲਨ / ਤਸੀਹੇ :
ਦੁੱਖ / ਅਤੁੱਟ : ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ / ਪਹੇ : ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ / ਵਾਹਣ : ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਖੇਤ /
ਦਸਤਾਰ : ਪੱਗ / ਸਲੂਘ : ਖੇਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਦ / ਵਜਦ : ਮਸਤੀ / ਅਲੋਕਾਰ : ਅਨੇਕਾ
ਸੂਹ ਮਿਲਣੀ : ਭੇਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ / ਗੁਰਪਾਮ : ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ / ਸਥਾਤ : ਡਿਓੜੀ
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਕੋਠੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਥਾਤ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

1. 'ਸਿਰਫ਼ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਘੜੀਆਂ ਵੱਧ ਅਰਾਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ' ਨੱਥੇ ਵੱਲੋਂ
ਕਹੀ ਇਸ ਸਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨੱਥੇ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਗ-ਪਗ 40
ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।
2. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਖੇ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਕੀ
ਕੀਤਾ?
3. ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਖੇ ਭੇਜੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ?
4. ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ :
ਅੰਗ-ਅੰਗ ਖੀਵਾ ਹੋਣਾ, ਗਦ-ਗਦ ਹੋਣਾ, ਕੂਚ ਕਰਨਾ, ਲਾਲ ਰੱਤੀ ਹੋਣਾ, ਘੋਰ-
ਚੜ੍ਹਨੀ, ਲੂ ਲੂ ਖਿੜ ਉੱਠਣਾ, ਘੂਕੀ ਚੜ੍ਹਨੀ।

ਆਪਣੇ ਨੱਥਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਖੇਤ ਗਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਨੱਥੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜੇ
ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਵੇਰੇ ਸੁਣੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ
ਪੱਟ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਕਿੱਥੇ ਵੱਜੀ ਸੀ।
ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜਾਚਿਆਂ ਸਾਡਾ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਲੰਬਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਤੁਰਦੇ
ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੀ ਉਹਨੇ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁੰਡੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁੰਡੀ ਦੀ ਲੋੜ
ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵੀਂ-ਨਰੋਈ ਰਹੀ ਸੀ। (ਪਿੱਠ
ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਹੋਇਆ।)

ਖੇਤ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਚਰੀ ਦੀਆਂ ਦੁੰਬੀਆਂ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਸਨ,
ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਟੀਡੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਕਿਆਰਾ ਮੱਕੀ ਦਾ ਵੀ ਬੀਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ
ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵਾਰੀ ਭੁੰਨ ਕੇ ਚੱਬ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਆਰੇ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ
ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਰਲੇ ਮੱਕੀ ਬਿਜਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ
ਜ਼ਮੀਨ ਉਹ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇ, ਇਹੋ ਕਿਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ। ਠੇਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ
ਹੀ ਇਹਦੀ ਬਿਜਾਈ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ।

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਖੇਤ ਆਉਂਦਾ ਉਹਨੂੰ ਇਹੋ ਕਿਆਰਾ 'ਆਪਣਾ' ਜਾਪਦਾ, ਬਾਕੀ
ਸਾਰਾ ਖੇਤ ਬਿਗਾਨਾ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਵੱਟ ਉੱਤੇ ਟਪਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ
ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਵੱਟ ਵਹਿ ਨਾ ਜਾਏ। ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ
ਵਾਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, "ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ ਆਪਣਾ ਈ ਖੇਤ ਐ।"

ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਹੋ ਵਾਕ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤਾਂ ਗੰਭੀਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਨੱਥੇ ਨੇ
ਕਿਹਾ, "ਬਾਪੂ ਜੀ ਜਦੋਂ ਆਪਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਨੇ ਐਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਖੇਤ ਕਿਵੇਂ
ਰਹਿ ਗਿਆ? ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਮੱਕੀ ਵਾਲਾ ਕਿਆਰਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਜਵਾਉਂਦੇ
ਐਂ-ਕਿ ਨਹੀਂ?"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ
ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਏ। ਫੇਰ ਖਾਲ਼ ਦੀ ਵੱਟ ਉੱਤੇ
ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਕਪਾਹ ਦੇ ਸੋਘਣੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵੱਲ ਵਿਹਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, "ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ
ਬੜੀ ਵਾਜਬ ਐ, ਬੇਟਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਐਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਉਹੋ ਐ ਜੋ
ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ। ਜੇ ਉਂ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਐ ਨਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ
ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਧਰਤੀ ਈ ਮਿਲਣੀ ਐਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ
ਮਿਲਦੀ ਐ, ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੂਨ
ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੱਚ ਐ ਬੇਟਾ।"

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਨੱਥੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਸੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ

ਪੰਦਰਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਹੀ ਸੋਚ ਪਰਚਿਆ ਤੇ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਪੁੱਛਾ ਬਦਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚ ਰੂਠ ਦਾ ਨਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪੁੱਤਰ। ਕਿਸੇ ਵਾਕਤਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਬੂਠੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਕਤਾ ਸੋਚੀ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਫੁੱਲੀ-ਬੰਦੇ ਨਾਲ਼ ਦੀ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਵੇਰ ਉਹ ਸਚਿਰਾਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਨੱਥੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੋੜਿਆਂ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ, ਵਾਹੇ ਵਾਹਣ ਦੇ ਖਾਲ਼ ਦੀ ਵੱਟ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਤੁਰਦਿਆਂ, ਸਿਰਾਹ ਟਿਕਾ ਕੇ ਪੋੜੇ ਉੱਤੇ ਉੱਗੇ ਵਾਜ਼-ਮਲਿਆ ਤੇ ਟੁੰਡੀ ਜਿਹੀ ਬੇਰੀ ਵੱਡੇ ਤੌਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਣਨਾ ਕੁ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਲੇ ਹੋਏ ਪੋੜੇ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ, ਪੰਦਰਾਂ ਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਗੈਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤ ਸੀ ਤੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕਰਨੈਲ ਮੰਟੀਏ ਕਾ, ਇਸ ਪੋੜੇ ਉੱਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਬਗੈਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤ ਸੀ। ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਈ ਵਾਰ, ਟੁੰਡੀ ਬੇਰੀ ਦਾ ਛਾਂਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਂ ਘਰ ਦੀ ਮੋਰ ਸੀ। ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਬੇਰੀ ਉੱਤੇ ਕਰਨੈਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਕੇ ਲੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਹੇ ਜਿਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਬੇਰੀ ਉੱਤੇ ਕਰਨੈਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਕੇ ਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੰਕਾ ਬਾਲਣ ਲਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਾਇਦ ਉਹ ਬੇਰੀ ਟੁੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਬੇਰੀ ਵੀ ਮੇਰਾ ਛਾਂਡਾ ਸਬੂਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗੀ। ਕੀ ਉਸ ਬੇਰੀ ਦਾ ਇਹੋ ਕਸੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਨਾ ਪੋੜੇ ਦੇ ਸਿਰਾਹ ਕਿਉਂ ਉੱਗੀ ਸੀ। ਕੀ ਮਾੜੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਉੱਚੇ ਥਾਂ ਉੱਗ ਪੈਣਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਸੂਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਸ ਪੋੜੇ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਬੇਰੀ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਉਰਲੇ ਵੀ ਤੇ ਪਰਲੇ ਵੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਭਾਗ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਕਰਨੈਲ ਮੰਟੀਏ ਕੇ ਉੱਚੇ ਤਾਕੇ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁੰਦਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਇਹ ਤੁਕ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉੱਚੀ ਹੋਕੇ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ :-

‘ਬਗੈਦਾ ਖਾਕ ਨ ਨਿਦੀਐ ਖਾਕੁ ਜੇਫ਼ ਨ ਕੋਇ ॥

ਜੀਵੰਦਿਐ ਪੈਰਾ ਤਲੈ, ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ॥’

ਤੇ ਕੀ ਇਸ ਪੋੜੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ, ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, “ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਸ ਪੋੜੇ ਨੂੰ ਫੇਰੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ?”

ਨੱਥੇ ਸਿੱਧ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। “ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਅੱਜ ਭਲਕ ਬਣਿਐ? ਖ਼ਬਰੇ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਟ ਜਾਣੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਪੋੜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਇੰਝ ਹੀ ਪਿਆ ਹੋ ਗਏ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ?

“ਕੁੰ ਰੁਰਕਾਣੀ ਦਾ ਵਾਕ ਸੁਣਿਆਂ ਨਹੀਂ?” ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੋਚੀ ਪਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਨੁਭੂ ਨੀਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ।” ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿੱਠਾ ਹੈ ਨਾ ਨਿਅਰਤਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਆਕੜਿਆ ਰਹੂਗਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਝਾਕੁ

ਮਨੂੰ ਹੀ ਉੱਗਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਕਰਾਹੇ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦਾ ਇਸ ਹੰਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਫ਼ਸਲ ਨਹੀਂ ਉੱਗ ਸਕਦੀ, ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। ਹੰਕਾਰ ਨਿਰਵਲ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਬੇਟਾ।”

ਨੱਥੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ ਵਾਂਗ ਉਲਝ ਗਏ ਸਨ। ਪੋੜੇ ਉੱਤੇ ਉੱਗੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਤੇ ਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਖਾਧੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਖੋਰਦਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ, ਪਾਲੀਆਂ, ਦਿੱਸਤਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਹੋਠ ਲਤੜਦਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸੋਹਾਂ, ਭੂਬੜਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਮਿੱਟੀ ਖੁਰਲ ਖੁਰਲ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘੋਰਨੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਰਨੈਲ ਕੇ ਖੋਰ ਵੱਲ, ਰੇਤਲੇ ਪਾਸੇ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁੰਭਾਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬਾਇਦ ਪੋੜੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦੀਆਂ ਪੱਲੀਆਂ ਤੱਕ ਫੁੱਧੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਵੇਰ... ਵੇਰ ਇਹ ਪੋੜਾ ਹੋਰ ਅਜੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦੁੱਖ ਤਸੀਹੇ ਭੱਲੇ ਕਿ ਇਹਦਾ ਜਨਮ ਸਕਾਰਬ ਹੋ ਜਾਏ, ਹੰਕਾਰ ਮੁੱਕ ਜਾਏ?

ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਆਪ ਹੀ ਸੋਚਿਆ, ਮਾਣ ਟਿੱਬਤ ਜਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਹਲ ਦੇ ਫਾਲੇ ਨਾਲ਼ ਆਪਣਾ ਕਿਟਕਾ-ਕਿਟਕਾ ਵੱਖ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ‘ਖਾਕੁ’ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੋਣੇ ਜਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ‘ਖਾਕੁ’ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਣਦੇ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਉਪਜੀਵਕਾ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ‘ਖਾਕੁ’ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਤਾਕੇ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਈ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਾਕਾ ਖੇਤੋਂ ਆ ਕੇ ਅਜੇ ਬੈਠਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੂਰਾ ਨਾਲ਼ ਅੱਟੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਮੱਸੇ ਦੀ ਪੈਂਦ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮਿੱਟੀ, ‘ਜੁਗਤੀਆਂ’ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝਾੜੀ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਿਦਮਾਨ ਐਂ, ਏਸ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਐਸ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ’।”

ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਮੱਕੀ ਵਾਲੇ ਕਿਆਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਟਾਵੀ-ਟਾਵੀ ਰਹਿ ਗਈ ਛੱਲੀ ਤੋੜਦਿਆਂ, ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

“ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ ਤਾ ਸਹੁ ਪਾਈਐ ਅਉਰੁ ਕੈਸੀ ਚਤੁਰਾਈ।”

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਥੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ-ਦੱਸਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਦੂਰ ਤੱਕ ਵੇਲੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ, ਸੋਘਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ-ਕਿੱਕਰਾਂ ਤੇ ਪੋੜੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ, ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਲਹਿੰਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵਿਹਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੁੱਬਾ ਭੇਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਭੇਰ ਉਹਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਬਦਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

“ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ ਤਾ ਸਹੁ ਪਾਈਐ ਅਉਰੁ ਕੈਸੀ ਚਤੁਰਾਈ।”

ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਛਿਪਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਕਿਸੇ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਸਦਕਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚਮਕ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਉਂ ਲਗਦੇ ਨੱਥਾ ਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਗਿਆਂ, -ਗਿਆਨਵਾਨ।"

ਪਰ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨੱਥਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਰਸਮੇਂ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਦਿਸ਼ : ਨਜ਼ਾਰਾ / ਗੁਰੂ ਨਾਲ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ / ਚਰ੍ਹੀ : ਦੁੱਬੀਆਂ-ਚਰ੍ਹੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ / ਇਹਤਿਆਤ : ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ / ਧੌੜੇ : ਉੱਚਾ ਟਿੱਬਾ / ਨਿਹਫਲ : ਬਿਨਾਂ ਫਲ / ਉਪਜੀਵਕਾ : ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੱਥੇ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਹੋਇਆ?
2. ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ 'ਧੌੜੇ ਦੀ ਧਰਤੀ' ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਅੱਠ

ਸੋਮਵਾਰ, ਨੱਥਾ ਬਹੁਤ ਸਵਸ਼ਤੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਜੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਤੇ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਕਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ 'ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ' ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਟਾਈਮ ਵੀ ਬਦਲੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਅਜੇ ਚੰਦੂ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਤੇਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ, ਮਸੀਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਘਰ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਕੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸੌਣ-ਭਾਦੋਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਵਜ਼ਦਿਆਂ ਹੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਹੁਮਕ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਗਰਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੀਨਾ ਇਸ ਕੱਚੀ ਕੋਠੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਬੈਠਕ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹਦੇ ਅੱਬੇ ਦਾ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੰਗੀਨ ਪਾਵਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਲੱਘ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲੱਕੜ ਦੀ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਟੀਨ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਜਵੀ ਸਟੂਲ। ਇਸ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਕੁਝ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ, ਪਲੱਘ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਗੱਡੀਆਂ ਕਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਚਿੱਟੇ ਖੰਦਰ ਦਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਟੇਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਦੀਨੇ ਦਾ ਅੱਬਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਮਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ-ਭਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਦੀਨੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੋਕਾਰ ਚੀਜ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸਾਹਮਣੀ ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕਲੰਡਰ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਚਿਪਕਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਦੀਨਾ ਉਹਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ : ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗੁਫ਼ਾਰ ਖਾਂ 'ਸਰਹੰਦੀ ਗਾਂਧੀ', ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਸਹਿਗਲ, ਢਿੱਲੋਂ, ਸ਼ਾਹ-ਨਵਾਜ਼-ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨੇਤਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਦਾ।

ਜਦੋਂ ਨੱਥਾ ਬੁਹਿਉਂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬਣੇ ਚੌਕੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਦੀਨਾ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ੀਨਤ ਵੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਖਿੜ ਗਈ। ਨੱਥੇ ਦੇ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਕਹਿਣੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ, ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝ ਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਐ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਰਾਜ਼ੀ-ਬਾਜ਼ੀ ਐ, ਸਾਰਾ ਮਹੋਣ ? ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ?"

"ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੈਂ ਚਾਚੀ ਜੀ !" ਨੱਥੇ ਨੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇਡੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਸਭ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਐ ਜੀ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਵੀ ਤਕੜੇ ਐ।"

"ਚੰਗਾ ਪੁੱਤ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਰਹੋ। ਵਾਖਰੂ ਸਭ ਸੁੱਖ ਰੱਖੇ।"

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੋਢੀ ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਣ ਆਇਆਂ ਜੀ ਇਹ ਦੀਨਾ-ਮਦੀਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ਨਹੀਂ।” ਤੇ ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਤ, ਜੀ ਆਏ ਨੂੰ। ਬੋਢਾ ਘਰ ਐ, ਦਿਨ ਆਓ, ਰਾਤ ਆਓ। ਰੋਟੀ ਖਾਏਗਾ ਕਿ ਲੱਸੀ ਲੁੱਸੀ ਪੀਣੀ ਐ?” ਜ਼ੀਨਤ ਨੇ ਬੜੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਨੱਥਾ ਅੱਗੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਖਾ-ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ :-

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਨਬੋ ॥

ਏਕ ਹੀ ਸਰੂਪ ਸਬੈ ਏਕੇ ਜੋਤ ਜਾਨਬੋ ॥

ਆਪ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦਾ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਖਾਣੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਕੁਝ ਝਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅਜੇ ਤਾਂ ਚਾਚੀ ਜੀ ਕੋਈ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਲੱਝ ਪਈ ਤਾਂ ਛਾਬੇ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੀ ਖਾ ਲੂੰ, ਫੇਰ ਬੋਢੀ ਪੁੱਛ ਕੇ ਬੋੜੇ ਖਾਊ!”

ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੀਡੇ ਦੇ ਦ ਲਿਸਕਾਉਂਦੀ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਉਹਦਾ ਨਿਰਫਲ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਹਾਸਾ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਪਰ ਦੀਨੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥਾ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੂਣ-ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਲੀ ਰੋਟੀ ਫੜੀ, ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਘੁੰਟਾਵਾਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਮੁੱਕਣ ਦੀ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਬੁਰਕੀ ਲੰਘਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆ ਬੈਠਕ 'ਚ ਚੱਲੀਏ।” ਬਚਦੀ ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਬੈਠਕ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਨੱਥਾ ਦੀਨੇ ਦੇ ਮਗਰੇ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੀਨੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਦਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਸੁਣਿਆ। ਦੀਨਾ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਚੌਕੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਬੇਬੇ ਜੀ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਲਾ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦਿਓ, ਅਜੀ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਇਹ ‘ਹੁਕਮ ਜਿਹਾ’ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੀਨੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਦਾ ਅੱਥਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਅੱਥਾ ਜਿਵੇਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ‘ਬਰਾਬਰ ਦਾ’ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਝਗੜਦਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦਾ-ਚੰਗਾ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ।

ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆ ਬਈ ਨੱਥਿਆ, ਐਥੇ ਬੈਠ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਐ।”

ਅਚਾਨਕ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਵੱਡਾ-ਵੱਡਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਬਸਤਾ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਵਿਛੇ ਮਜ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ-ਬਘੇਰਿਆਂ ਵੱਠ ਵਿੰਗਦਾ, ਦੀਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਢੁਕ ਕੇ, ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੀਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੰਮਾ

ਨਰੋਆ ਹੱਥ ਉਤਾਰ ਚੁਕਦਿਆਂ ਠਰੁੱਮੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਥੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਘਰੇ ਸੱਦਿਆ ਸੀ।”

“ਫੇਰ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ?” ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੁਣ ਤਾਂ ਸਈ।” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਤੁਸੀਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੋ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਊ ਵੇਖੀ ਜਾਊ-ਮੈਂ ਆਪੇ ਨਿੱਥੜੇ।’ ਪਰ ਅੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਜੇ ਭਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਢੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਆਇਆ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਊ ਨਾ।’ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਸਭ ਤਾਲਿਬ-ਇਲਮ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਐ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਬੋਨੂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਆਊ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਊ? ਅੱਥਾ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਐ।”

ਦੀਨਾ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਅਫਸਰ ਇੱਥੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਾਵਲ-ਕਾਂਟੀ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਉਹ ਭੁਗਤਣਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਈ ਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ?”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਅਹੁੜੀ ਤਾਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਚੰਗਾ ਤੂੰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚੱਲ- ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਉੱਥੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੋਚਾਂਗੇ।”

“ਕਿਉਂ, ਅੱਜ ਓਥੇ ਕੋਈ ਗੁਰਪੁਰਬ ਐ?”

“ਨਹੀਂ। ਬੱਸ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੀ ਜਾਣੈ।”

ਦੀਨਾ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲਵਾਂ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਖ਼ਾਸੇ ਮੈਲੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦੀਨਾ ਆਪਣੇ ਅੱਥੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਦੇ ਦਾ ਉਹ ਸੱਤਵੀਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅੱਥੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ਕ ਵੀ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ- ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਤੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਸਵਾ ਮਣ, ਡੇਢ ਮਣ ਪਾਣੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨੱਥੇ ਦੇ ਸੋਚੀਂ ਪਿਆ ਪਿਆ ਦੀਨਾ ਦੂਜੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਖਰੀ ਤੇ ਗੋਰੀ-ਗੋਰੀ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਘਰ ਦੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਜਾਮਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਤਾੜਵੀਂ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵਿੰਗਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਲੈ ਲਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੱਥੇ ਵਾਂਗੂ ਪੂਰਾ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਲੱਗੇਗਾ।”

“ਤੇ ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਐ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ‘ਹੁਣੇ ਆਇਆ’ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਕੋਠੜੀ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁਮਾਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਹੜਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦਾ-
ਖੇਡਦਾ ਉਸ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਜਾਮਾ ਫੜ ਕੇ, ਉਤਾਹ ਮੂੰਹ ਚੁਕਦਿਆਂ
ਬੋਲਿਆ, “ਬਾਈ ਤਿੱਥੇ ਦਾਨੇ? ਮੈਂ ਬੀ ਤੱਲੂੰ।”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਮਗਰ ਸਿਰ ਡਵਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਕਾਲੂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਲਿੱਬੜੇ ਹੱਥਾਂ
ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਟੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੀਨੇ ਦਾ ਰਤਾ ਕੁ ਮੱਥਾ ਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ
ਵੇਲੇ ਕਾਲੂ ਦਾ ਪਜਾਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਪੁਚਕਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਿਧਰੇ
ਬਾਹਰ ਚੱਲੇ ਐਂ, ਤੂੰ ਆਬਣੋਂ ਚੱਲੀ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ-ਹੈ? ਹੁਣ ਤੂੰ ਖੇਡ ਜਾ ਕੇ।”

ਕਾਲੂ ਉਸ ਵੇਲੇ “ਤੰਗਾ” ਕਹਿਕੇ ਦੁੜੇਗੇ ਮਾਰਦਾ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਦੀਨੇ
ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਫੇਰ ਕੁਝ ਛੋਟਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੀਨੇ ਨੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਪਜਾਮੇ
ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਰੇਤਾ ਬੋਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ,
“ਮੇਰਾ ਬਿਆਲ ਐਂ, ਤੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ?”

ਨੱਥਾ ਸਿਰਫ਼, “ਹਾਂ” ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਫੇਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ
ਦੱਸੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਦੀਨੇ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨਾ ਛੇੜੀ। ਸਕੂਲ
ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੇੜੀ। ਉਹ ਇੱਥੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਹਾਥ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਮੀਰੂ
ਸਾਈਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਹੇਠ ਜੁੱਤੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਇੱਥੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦੀਨੇ
ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਦੂਰਗ ਕਰ ਕੇ ਗਿੱਚੀ ਕੋਲ ਉਹਦੀਆਂ ਦੋ ਨੱਕਰਾਂ ਦੀ
ਗੰਢ ਦੇ ਲਈ। ਸਿਰ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲ ਢਕੇ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚੋੜਾ
ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ
ਅੰਦਰ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਦੀਨੇ ਨੇ ਵੀ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ
ਪਿਛਾਂਹ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਈ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਟੀਨਾਂ ਦੇ ਵਰਛੇ ਹੇਠ
ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਮੋਤੀਆ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਸੇਠ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਸੇਠ ਨੇ
ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਇਉਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
ਫੇਰ ਰਤਾ ਅਗਾਂਹ ਖਿਸਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ
ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਲੰਮੀ ਬਾਂਹ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਪਏ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚ
ਰੱਖੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਠੇ-ਪੁੱਠੇ ਵੀ
ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਪਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਨਿਸ਼ਾਨ
ਸਾਹਿਬ ਦਿਸਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਉੱਕਰਿਆ
ਵੇਖਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਵਾਰ ਫੱਗਣ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਉੱਤੇ ਨੱਥਾ ਆਇਆ ਸੀ ਇਹ ਸਿਲ

ਉਹਨੇ ਹਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
ਉਹ ਸਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੇ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਨੇ
ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

“ਤੈਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਉਂਦੀ ਐ?” ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੀਨੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ
ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ?” ਦੀਨੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਦੀਨਾ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਨੱਥਾ ਕੀਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿੱਸਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੀਨੇ
ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚੀ ਗਿਆ।

“ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ।”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਜੋਸ਼ ‘ਚ ਆਉਂਦਿਆਂ
ਕਿਹਾ, “ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ‘ਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਧੌਣ
ਭੁਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਟ
ਵਿੱਚ ਗੱਲੀ ਵੱਜੀ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ਨਾਲ-ਦੇ ਸਿੰਘ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ
ਗਏ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਫੇਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਫ਼ਸ਼ਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ,
“ਅਜਿਹੇ ਮਰਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਤੇਰੀ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਐ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਦੀਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ
ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਕੁੱਝ ਝਾਕਦਿਆਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹੇ ਦੀਨੇ
ਦਾ ਮੱਥਾ ਆਪਣੇ ਸੋਢੇ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨਾਲ ਜਾਚ ਕੇ ਵੇਖਿਆ : ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਦੀਨਾ
ਅਜੇ ਰਤਾ ਉੱਚਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਜਿਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਹ ਏਸ ਪਾਸਿਓਂ, ਮਸ਼ਰਕ
ਵੰਨੀਓਂ ਆਇਆ ਸੀ।” ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਕੇ, ਇੱਕ ਵਣ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੱਲ
ਉਂਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ‘ਚ
ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਏਡੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾਈ ਗੱਲੀ ਨਾਲ ਸੈਆਂ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ
ਜਾਣੇ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਐ, ਪਰ ਦੇਵਨੇਤ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬਚ ਗਏ।”

“ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ, ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀ
ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਸੀ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੋੜ ਕੀਤਾ।

“ਦੀਨਿਆਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦੈ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਲਈ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ
ਜੀਵਣ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਲਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ, ਕੁੱਤੇ-ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ
ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਹੀ ਨਾ ਲਏ।” ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਵੱਲ
ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਏਸ, ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ
ਦਿਲ ਕਰਦੈ। ਤੇਰਾ ਨੂੰ ਕਰਦਾ?”

“ਬੜਾ ਕਰਦੈ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋਕਾ ਭਰਿਆ। “ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਆਂ। ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿੱਥੇ।”

“ਨਹੀਂ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਤੇਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕਵੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਇਉਂ ਸੀ ਕਿ ਛਿਪਣ ਲੱਗੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੀਵਾ ਕਹਿੰਦੇ, ਪਿਤਾ ! ਤੇਰੇ ਮੁੜ ਕੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੱਕ, ਆਪਣੇ ਵਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨਾ ਕੁ ਚਾਨਣ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਕਰਾਂਗਾ।”

ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਨੱਥੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਅਹੁੜਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਵਰਗੀ ਭਾਗ ਸੀ। ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਪਰ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਦੀਪਕ ਵਾਂਗ ਜਗਣੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਸਕਦੈ ?” ਫੇਰ ਦੀਨੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ !... ਬੱਸ, ਉਸ ਬੇਅਬਾਦ ਤੇ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਛਿਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦੇ। ਇਹੋ ਇੱਕ ਸੂਰਤ ਐ। ਫੇਰ ਲਹਿਰ-ਬਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ।”

ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਧੌੜੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ, ਉਹ ਪੁੱਛਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਨੱਥੇ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ।

“ਆ ਆਪਾਂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਏ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਵੱਲ ਭੁੱਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਉਹ ਬਾਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇਰਾ-ਮੇਰਾ ਮਜ਼੍ਹਬ ਇੱਕੋ ਦੱਸਿਐ- ‘ਇਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜਿਆ ਕੌਣ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ।’ ਅੱਜ ਇਸੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਦੁਆ ਮੰਗੀਏ :

‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ਮੂਂ ਕੀ ਸੂਰਤ ਹੋ

ਐ ਖੁਦਾਇਆ ਮੇਰੀ !...’

ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾ, ਮੇਰੇ ਦਮ ਸੇ

ਅੰਧੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏ....’

“ਜੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਟਟਿਆਣੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਘਟਾ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਸਮਝੋ।”

ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਨੱਥਾ ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨੇਤਾ ਤੇ ਦੇਸ-ਭਗਤ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨੱਥਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੇਤ-ਭਰੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਏਡੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੂੰ ਨੱਥਿਆ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਘੁਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਵਾਇਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ

ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਨਾ ਝਿਜਕੀਏ... ਫੇਰ ਈ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦੈ।”

ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਈ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਸੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਐਤਕੀ ਜੁਮੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਚੱਲ੍ਹੰਗਾ। ਉਥੇ ਵੀ ਅੱਲ੍ਹਾ-ਤਾਲਾ ਕੋਲੋਂ ਇਹੋ ਦੁਆ ਮੰਗਾਂਗੇ :-

‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ਮੂਂ ਕੀ ਸੂਰਤ ਹੋ

ਐ ਖੁਦਾਇਆ ਮੇਰੀ !’

ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੀ ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਮਸ਼ਕ : ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਬੈਲਾ / ਮਹੈਣ : ਪਰਿਵਾਰ / ਨਿਰਫਲ : ਕਪਟ-ਰਹਿਤ, ਸਰਲ/ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ / ਨਮੋਸ਼ੀ : ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ / ਏਵਨੇਤ : ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਭਾਣਾ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ / ਫ਼ਖ਼ਰ : ਮਾਣ / ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ : ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ, ਪਕਿਆਈ / ਸੈਆਂ : ਸਿੱਕੜੇ

ਅਭਿਆਸ

1. ਦੀਨੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ?
2. ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ?
3. ‘ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਨਬੋ’ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
4. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ ?
(ਉ) “ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਪਰ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਦੀਪਕ ਵਾਂਗ ਜਗਣੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਸਕਦੈ ?”
(ਅ) “ਜੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਟਟਿਆਣੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਘਟਾ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਸਮਝੋ।”
(ੲ) “ਇਹ ਵਾਇਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਨਾ ਝਿਜਕੀਏ... ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦੈ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ। ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਉਹ ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਖਰ ਹੇਠ ਨਾਲ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲਾਈ। ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਕੇ ਬਿੰਨਾ ਬਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਿੰਨਾ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਾਇਆ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਕੂਲੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸਵੇਰੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ, ਭੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਇਹ ਫੁਆਰੀ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭੁੱਖ-ਤਿਹ ਵਿੱਸਰ ਹੀ ਗਈ ਸੀ।

ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਭੀਖੇ ਪੰਡਤ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਭੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੱਤੇ ਉੱਤੇ ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦਹੀਂ ਚਟਦਿਆਂ 'ਸੀ ਸੀ' ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥੇ ਦੀ ਉਸ ਭੀਖੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ... ਬਾਕੀ।"

ਭੀਖੇ ਨੇ ਚਾਰ ਭੱਲੇ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਪੜੀ ਉੱਤੇ, ਦਹੀਂ ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲਾ ਝੁੱਕ ਕੇ ਪੱਤਾ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਧੋਟ ਭੁਆ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਨੱਥਾ ਤਾਂ ਬਜ਼ਾਏ ਗੇਟ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਗਨਾ ਪੱਤਾ ਹੱਥ ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਭੱਜਿਆ ਪਰ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਠੇਡਾ ਖਾਧਾ ਕਿ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ। ਨੱਥਾ ਪਿਛਾਂਹ ਬਾਝ ਕੇ ਮੁੜ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਜਗਨਾ ਕਸੀਸ ਵੱਟ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਰੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਗੱਭੇ ਭਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਗੱਭੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੂ ਵੀ ਸਿੱਮ ਪਿਆ ਸੀ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਕਰਮੇਦ ਉੱਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਮੋਢਾ ਫੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੋਰ ਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਸੱਟ ਵੱਜੀ?"

ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਥੇ ਕੱਪੜੇ ਝਾੜਦਿਆਂ ਜਗਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਯਾਰ ਬੜੇ ਨਖਰੇ ਕਰਦੇ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਫਰਮ ਆਈ। ਉਹਨੂੰ ਮਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੱਚੀ ਜਗਨੇ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। "ਭਰਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ।

"ਜਾਓ, ਮਾਫ਼ ਕੀਆ! ਤੁਮ ਭੀ ਕਿਆ ਜਾਨੋਗੇ ਕਿ ਕਿਸੀ ਰਈਸ ਸੇ ਪਾਲਾ ਪਤਾ ਭਾ।" ਜਗਨੇ ਨੇ ਖੰਭੀ ਬਾਂਹ ਉਤਾਰ ਉਲਾਰਦਿਆਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੈਰ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਗਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਅੰਤ ਦੀ ਪੀੜ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਚੀਕ ਜਿਹੀ ਆਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਰ ਗਿਆ ਓਟਿ ਰਾਇਆ ਜੀ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਫੜਾ ਕੇ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੂਰ ਤੱਕ ਕਾਹਲਾ-ਕਾਹਲਾ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ, "ਬੰਗਾ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ, ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਆਵਾਂ।"

"ਤੂੰ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਵਗਾਰੀ ਐਂ? ਸਾਡੇ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ ਲਗਦੇ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ?" ਜਗਨੇ ਨੇ ਐਵੇਂ-ਐਵੇਂ ਘੂਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿੱਥੇ ਚੱਲੋਗਾ ਚਲ੍ਹੋਗਾ ਨਾਲ ਤੇਰੇ, ਟਿਕਟਾਂ ਤਿੰਨ ਲੈ ਲੀ...। ਮਿਆਲ ਰੱਖੀ ਮੇਰੀ ਦੂਹਰੀ ਟਿਕਟ ਲਗਦੀ ਐ, ਹੁਜਮ ਦੋਹ ਬੰਦਿਆਂ ਜਿਤਨਾ ਹੈ ਨਾ - ਦੋ ਗੀਟਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਬੈਠਤਾ ਹੈ ਸਾਹਬ ਬਹਾਦਰ।"

ਜਦੋਂ ਜਗਨਾ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਹੱਸਿਆ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨੱਥਾ ਹੋਰ ਕੋਟੀ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ।

ਦੋਵੇਂ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆ ਬਈ ਪੁੱਤਰ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ! ਏਸ ਵੇਲੇ ਕਿੱਧਰੋਂ? ਤੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ ਓਟਿ ਮੈਟ੍ਰ ਬਾਹ।"

ਜਗਨੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾ ਕੇ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ "ਚੰਗੀ ਜੀ, ਬੱਸ, ਆਹ ਗੱਡੇ ਜੇ ਫਿੱਲੇ ਗਏ। ਬੋਡੇ ਐਸ 'ਸਿਆਣੇ' ਬਾਗਿਰਦ ਨੇ ਰੋੜਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਦੇ 'ਤਾ ਜੀ।"

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਦੇ ਮੂਹੜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆਂ-ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਪੋਟ ਭੁਆਈ ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਅਜੇ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇਰੀ ਆਦਤ ਗਈ ਨਹੀਂ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਫੇਵੀ 'ਚ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ?"

"ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਜੀ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਵਾਰਸ ਸਾਹ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਭੂਟੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਜੀਹਨੇ ਤਿੰਘ-ਤਿੰਘ ਕੇ ਕਹਿਐ, ਵਾਰਸ ਸਾਹ ਨਾ ਆਦਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੱਟੀਏ ਪੋਰੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਜੀ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੀਰਾ ਦੇਵੀ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਜਿਉਂ ਹੋਸਟ ਲੱਗੀ, ਚਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਸਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਹਾਸਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਗਨਾ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਹਾਸੇ ਦੀ ਇਹ ਛਟਕਾਰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਦਿਆਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲੋ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਉਂਨੇ। ਫੇਰ ਚਖਾਉਨੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ।"

ਨੱਥਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਨੱਥਾ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਤਲੀਆਂ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖੀਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੁਝ ਹੀਣਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਸਨ ਉਨੀਆਂ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਹੋਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਨੌਵਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੇਲਾ-ਵਾਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਜਗਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕੀ ਕੰਧਾ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਭੜ੍ਹੀ ਕੇ, ਬੇਧਿਆਨ ਹੋ ਨਿਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਸਿਆ। ਉਸ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਤੱਕਿਆ ਪਰ ਜਗਨ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਗਨਾ 'ਮਾਂ' ਤੇ 'ਕਾਕੇ' ਵਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਸਿਆ ਸੀ।

'ਮਾਂ' ਤੇ 'ਕਾਕੇ' ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਇੱਕ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗੋਡਲਾ ਜਿਹਾ ਬਾਲ ਆਪਣੀ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਲ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਮਟਲ ਗਦਰੇ ਅੱਗ ਜਗਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਅਜਿਹਾ ਬਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਬਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਜਗਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਬਾਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹਦਾ ਏਥੇ ਚੌੜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੱਲ-ਮੱਲੀ ਦਿਲ ਕਰ ਆਉਂਦਾ।

'ਹਾਂ ਬਈ ਕਾਕਿ... ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਮੱਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਖੜੋਤੇ ਓ?' ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਧੌਤੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, 'ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਆਟਾ ਪਿਹਣ ਆਇਐਂ। ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਬੜੇ ਵਾਰੀ ਆਇਐਂ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤਾਲਬਾਇਲਮਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਖਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਚਿੱਤ ਕਰੇ ਆਓ, ਪਰ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ-ਲਾਓ।'

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੱਜੇ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਅਰਾਮ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਢੇਅ ਨਾਲ ਪਿੱਛ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਐਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਸਕਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਆਥਣੇ ਆ ਜਾਣਾ।'

ਨੱਥਾ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਪਰ ਜੀ ਸਾਡੇ ਮਾਸਟਰ ਕੋਲੋਂ ਰਾਮ ਜੀ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਗਏ ਐ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਦੋ ਘੰਟੀਆਂ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲਗਦੀਐਂ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਭਰਿਲ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਬਸਤਾ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ ਆਇਆ ਸੀ।'

'ਤੂੰ ਬਈ, ਚਾਲਬਾਜ਼, ਜਗਨ ਨਾਥ?' ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਮੈਂ ਜੀ। ਮੂੰਹ ਰਤਾ ਫੁਲਾ ਕੇ ਜਗਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਨ ਬੋਝੇ ਜਾਨੇ ਐਂ ਜੀ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਪਤੈ ਬਈ ਅਖੀਰ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾ 'ਚ, ਹੱਟੀ 'ਤੇ

ਭਰਿੰਦੇ। ਨੱਥੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਐ, ਜਦੋਂ ਬਾਈ ਜੀ ਕਹਿਣਗੇ ਤੱਕੜੀ-ਵੱਟੇ ਥੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੱਤ ਲਾਤੁਰ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂਗੇ।'

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਪਏ। ਹਸਦਿਆਂ-ਹਸਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, 'ਬਈ ਜਗਨ ਨਾਥ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਲਾ-ਜਵਾਬ ਐ।' ਪਰ ਫੇਰ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਉਹ ਤੂੰ ਹੈਂ ਬਹੁਤ ਜਹੀਨ। ਜੇ ਕਿੱਧਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਕਰ ਲਏਂ ਤਾਂ ਪੌ ਬਾਰਾਂ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।'

ਜਗਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤਾੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹਦਾ ਜੀ ਕੀ ਨਾ ਲੈਣੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਲੜ੍ਹਾ।'

'ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜ੍ਹੇ।' ਜਗਨ ਨੇ ਹਿੱਕ ਬਾਪੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਵੇਖੀਂ ਜੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਸੱਤ ਦੀ ਬਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਨਾ ਭਜਾਇਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਿਉ ਦੇ ਪੁੱਤ ਕੀਹਨੇ ਕਹਿਣੈ।' ਇਸੇ ਹਿੱਕ ਦੇ ਚੋਰ ਦਬੱਲ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ.... 'ਬਾਂਦਰ-ਮੂੰਹਿਆਂ ਕੋ।'

ਐਤਕੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਹੱਸੇ ਨਹੀਂ। ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਜਗਨੇ ਵੱਲ ਵਿੰਹਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਸਭਾਵਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, 'ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਕਾਕਾ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਓ। ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਕਰੋ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੌੜ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।'

ਜਗਨਾ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਪੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਓਵੇਂ ਸਿਰ ਨਿਵਾਈ ਬੋਲਿਆ, 'ਪਰ ਜੀ ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੈਣ ਤੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦੈ।....'

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠੇ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਬਕੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਟਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨੈ ਦੇਸ ਦਾ ਮੁਸਤਕਬਿਲ ਬੋਝੇ, ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਐ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ। ਸਿਆਣੇ ਬਣ ਕੇ ਸੰਭਾਲੋ। ਚੌੜ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਇਤਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੀ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।'

ਨੱਥੇ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾ ਲਈਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਕੀਮਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

'ਬੰਨ੍ਹ ਪਤੈ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕੀ ਆਖਿਐ?' ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਮ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਵੇਗਾਰਿਐ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਐ ਕਿ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਹੁਣ ਉੱਡੀ ਕਿ ਉੱਡੀ। ਉਹ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਰਹਿਐ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਦੀ ਸਿਰੀ ਕਿਵੇਂ ਫੇਰਦੀ ਹੈ.... ਸੱਪ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਮਰਦੇ ਤੇ ਸੋਟਾ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਬਚਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜਾ ਮੱਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਏਥੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਫਸਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਢਾਦ ਖਾਤਰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣ ਦੇਣੀ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣ ਦੇਣੀ। ਚਾਹੇ ਸਾਨੂੰ, ਬੰਨ੍ਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣ, ਉਹਦੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣ ਦੇਣੀ।'

ਜਗਨਾ ਮੂੰਹ ਅੱਡ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵੱਲ ਇਉਂ ਵਿੰਹਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਲਣ-ਚੁੱਲਣ ਜੋਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸਨ।

ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੌਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ।” ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਬੋਲੇ, “ਦੀਨਾ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅੱਜ?”

“ਨਹੀਂ ਜੀ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। “ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਲੀ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦਾ ਐਤਕੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਜੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਸਾਗੀ ਉਮਰ ਹੀ ਪਈ ਐ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਪਰ ਹੁਣ ਵਰਤਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ।”

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ। ਫੇਰ ਉਭੜਵਾਹੇ ਹੀ ਬੋਲੇ, “ਉਹ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ।”

ਫੇਰ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਇੱਕਦਮ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਪਰਲੇ ਖੁੰਜੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਏ। ਬਿੰਦੂ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਨੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੜ ਆਏ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਕੋਲ ਖੜੇ ਕੇ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਹਰੀਆਂ, ਨੀਲੀਆਂ, ਲਾਲ ਜਿਲਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਸਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹੋਂ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸਿਵਾਏ ਅੱਖਾਂ ਮਰਾਬ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੀਨਾ.....ਦੀਨਾ! ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ...ਉਹ ਬੜਾ ਜ਼ਹੀਨ ਲੜਕੇ। ਉਹਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੀ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਅੱਜ ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਲੱਗੇ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੌਲੂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸੁਆਲ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾਈ ਖੜੋਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਜੇਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛ ਲਿਆ।

“ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਉਹਦੀ ਵਜਾਹ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਜੀ?”

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਭਉਂ ਕਿ ਨੱਥੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਣੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਦਾਮੀ

ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਾਰ ਲਿਖਕ ਆ ਗਈ। ਪਤਲੇ ਹੋਠ ਮੁਸਕਰਾਏ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਗਦਗਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ “ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਆਲ ਪਹਿਲੀ ਦਫ਼ਾ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਤਾਲਿਬਦਿਲਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਿਆ। ਕਮਾਲ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਐ, ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਕਮਾਲ ਹੈ।”

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਜਿਵੇਂ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਫੇਰ ਕਮਰੇ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਏ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਿਰਲੇ ਅੱਧ-ਬੱਗੇ ਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੱਥ ਫੇਰਦੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, “ਕਮਾਲ ਐ ਬਈ, ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਕਮਾਲ ਹੈ।”

ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਕੋਲ ਆ ਖੜੋਤੇ ਤਾਂ ਉਵੇਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਫੇਰ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਉਹਦੀ ਲੋੜਾਂ ਵੱਧ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾਅ ਲਈਆਂ।

“ਤੂੰ ਕਮਾਲ ਕੀਤੀ ਐ,” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਬਾਪੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਖੁਸ਼ ਕੀਤੈ ਕਿ ਬਸ...ਬਸ, ਫ਼ਿਦਾਅ ਹੋ ਜਾਨੇ ਕੇ ਦਿਲ ਚਾਹਤਾ ਹੈ।”

ਨੱਥਾ ਹੋਰ ਸੰਗ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਰਤਾ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅਰਾਮ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਬੁਨੈਣ ਹੋਣੋਂ ਆਪਣਾ ਜਨੇਊ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਲਪੇਟਦਿਆਂ ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਦੇਖ ਇਹ ਮੇਰਾ ਜਨੇਊ ਹੈ ਨਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ।” ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ, ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਟੁ ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ, ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ ॥”

“ਸਮਝ ਆਈ ਕੁਝ? ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤੁ, ਸਤੁ ਮਨ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜਨੇਊ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੇਰਾ ਸੁਆਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕੱਚ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ? ਤੂੰ ਇਹੋ ਪੁੱਛਿਆ ਨਾ?” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਿਖਕੀਆਂ। ਨੱਥੇ ਨੇ ‘ਹਾਂ ਜੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੀਤਾ, ਕੁਰਾਨ, ਬਾਈਬਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਭ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ। ਸਭ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਤੱਤ ਹੈ:

“ਖੰਨਿਆਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ,

ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ ॥”

ਜਦੋਂ ਤੱਕ, ਇਸ ਵਾਲੋਂ ਬਰੀਕ ਤੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਵਾਂਗ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਕਦੇ ਮਿਲ

ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਏਸ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ :—
 “ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ,
 ਸਿਰਫ਼ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ...॥”

“ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?” ਨੱਥੇ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਮਾਗ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵਾਂਗ ਰੁਸ਼ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਹੁਣ ਸਮਝ ਆ-ਗੀ। ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਆ-ਗੀ।”

“ਸ਼ਾਬਾਸ਼!” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਰ ‘ਸ਼ਾਬਾਸ਼’ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਟਿੱਡ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਹਾ,
 “ਕੁਛ ਏਸ ਮਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾ ਦੇਈ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ।”

ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਟੋਰੇ। ਕੁਸੈਲਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤੇ ਜੀ ਮੋਟੀ ਚਮੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੇ ‘ਭੀਤਰ’, ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਰੀਕ ਬਾਤਾਂ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ...ਜੋ ਜਾਤੀ ਹੈ ਵੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਤੀ-ਲੋਟ ਕਰ।”

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, “ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਓ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵਿਚਾਰੇ ਖ਼ਬਰੇ ਕੀ-ਕੀ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ।”

“ਅੱਛਾ ਜੀ, ਅੱਛਾ। ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਜ਼ੂਰ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰੋਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਬੱਸ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲੱਗੀਓ। ਅੱਛਾ ਬਈ ਨੱਥਾ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਐਤਵਾਰ ਫੇਰ ਆਉਣਾ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣੇ, ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਸਤੇ ਤਾਂ ਨੇ ਕੇ ਆਉਗੇ ਨਾ-ਹਾਂ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼।”

ਨੱਥੇ ਦਾ ਉੱਠਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਪਰ ਜਗਨਾ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉੱਠਣ ਲੱਗਿਆ, ਝਕਦਿਆਂ-ਝਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੀ ਆਟਾ...”

“ਬੱਸ, ਬੋਲੇ ਮਤ। ਹੁਣ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ- ਥੋਡੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਕਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ,” ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਹੀ।

ਪਤਨੀ ਵੀ ਸਮਝ ਗਈ। ਉਹ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਵਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਾਜੇ ਵਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸੀ ਤਾਂ ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਸੁਹੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜਗਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਦਿੱਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ,
 “ਪਈ ਨੱਥਿਆ! ਦੇਖ, ਸੇ ਹੱਥ ਰੱਸਾ ਸਿਰੇ ‘ਤੇ ਗੰਢ। ਮੈਨੂੰ ਥੋਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਪੈਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਭਰਾਵਾ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀ, ਟਿਕਣ ਤਿੰਨ ਨੇ ਲੀ...ਫੇਰ ਵੇਖੀ ਲਾਲਾ ਖੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਫਰਜ਼ਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਦੇ ਹੱਥ ! ਠੀਕ !”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜਗਨੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ।

ਅੱਖੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਜਗਨੇ : ਬੰਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ, ਸਮਝਦਾਰ / ਮੱਕਾਰ : ਫ਼ਰੇਬੀ / ਮੁਸ਼ਤਕਬਿਲ :
 ਫ਼ਾਵਿਖ / ਵਜਦ : ਮਸਤੀ / ਫਰਜ਼ਦ : ਬੱਚਾ, ਬੇਟਾ / ਆਜ਼ਮ : ਵੱਡਾ / ਫ਼ਸਾਦ : ਝਗੜਾ

ਅਭਿਆਸ

1. ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰੋ।
2. “ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜਾ ਮੱਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਏਥੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਖ਼ਾਤਰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?
3. “ਜੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਪਈ ਅੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਪਰ ਹੁਣ ਵਤਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ।” ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੀਆਂ?
4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ :
 ਖ਼ਮਾਹੀ ਚੜ੍ਹਨੀ, ਜੱਤ ਲਾਹੁਣੀ, ਸੱਪ ਵੀ ਮਰੇ ਤੇ ਸੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ, ਸੇ ਹੱਥ ਰੱਸਾ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਗੰਢ।

ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਥਣੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਉਹ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, “ਕਾਕਾ, ਜੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆ ਕੇ ਕਰ ਲਵੋਗਾ ਤਾਂ ਆਪਾ ਬਿੰਦ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਈਏ।”

ਨੱਥੇ ਦਾ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਅੱਜ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੱਥਾ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਘਰੇ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੁਗਿੰਦਰ ਮੀਰਾਬ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨਿਮੋਊਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ “ਸਭ ਚੰਗੇ ਕਿਰਪੇ। ਐਧਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਾਲੇ ਕੇ ਘਰੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਸ, ਘੜੀ-ਬਿੰਦ ਦਾ ਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚਾਰਾ।”

“ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੁਝ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਬੁੜ੍ਹਾ ਸਰੀਰ ਐ। ਇੱਕ ਪਿਛਲੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਲੜੇ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੜਾਉਂਦੇ ਦੇ ਸੱਟਾ-ਵੱਜੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਮੰਜੇ ‘ਚ ਪਿਆ ਉੱਥੇ ਪਿੱਚ ਗਿਆ ਬਈ ਇਹ ਬਣ ਕੀ ਗਿਆ।”

“ਪਰ ਐਡੀ ਛੋਟੀ ਐ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹੋਣਾ ਕੀ ਹੁੰਦੇ? ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਈ ਬੁਝ-ਜੇ ਫੇਰ ਸਰੀਰ ਕਿੱਥੋਂ ਕੁ ਤਾਈਂ ਕੱਟਾ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਮੀਰਾਬ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ “ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਾਕਾ, ਪਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈ ਜਾਊਂ। ਤੂੰ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜਨੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਜਾ।”

“ਨਹੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲੂੰ” ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਚਿੱਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾਂ, ਠੀਕ ਐ.. ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਵ-ਗੁਆ ਨਾਲ, ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਨਾ ਜਾਗੇ, ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਦੇਸ ਦਾ, ਹੋ ਦਾ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ। ਦੇਸ ਤਾਂ ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਐ। ਇਹੋ ਲੋਕ ਐ-ਹੋਰ ਦੇਸ ਕੀ ਹੁੰਦੇ?... ਜਾਂ ਫੇਰ... ਪੰਨ ਸੋ ਦੇਸ ਜਹਾਂ ਤੂੰ ਵਸਿਆ, ਮੇਰੇ ਸੱਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਓ। ਇਹ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਐ-ਆਵਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ।”

ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਆਦਤ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਹੀ ਰਚ ਗਈ ਸੀ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਪਾੜਾ ਮਿਟਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ- ਉਹ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਲੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਕਿਉਂ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ? ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਪਾਲੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਨੱਥੇ ਦੇ ਘਰ

ਕੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਬੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਇੰਨੀ ਕੁ ਸੀ ਕਿ ਨੱਥੇ ਕੇ ਘਰ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਲਈ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਸੂਏ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਗਿਆ ਮੱਥ ਪਾਲੇ ਕੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਈ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਨੱਥੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਘਿਟਾਉਣਾ-ਜਿਹਾ, ਖਰਵਾ ਚਿਹਰਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਏ। ਪਰ ਫੇਰ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਬੋਲ ਦੇਣਗੇ।

“ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ
ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।”

ਜਦੋਂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਪਾਲੇ ਕਾ ਬੂਹਾ ਲੰਘਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਬੱਠਲ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦੀ। ਪਾਲੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਘੁੰਡ ਹੋਰ ਲਮਾ ਬਿੰਦਿਆਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਲੰਘ ਜੋ ਬਾਬਾ, ਬੁੜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਪਿਛਲੀ ਸਬੂਤ ਵਿੱਚ ਪਿਆ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਬਹੁ ਦੇ ਛੋਟ ਦੀ ਕੁੜਤੀ-ਸਲਵਾਰ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਲੀੜਾ ਬੜਾ ਮੈਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਨੱਥੇ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਕੁਵੇਲੇ ਉਹ ਬੱਠਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਧਰ ਚੱਲੀ ਸੀ? - ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਉਹ ਦੋਏ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਪਿਛਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ‘ਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਪਾਲੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਘੁੱਲਾ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿਆਣੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਪਾਲੇ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਖੜੋਤੇ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਦੋ ਨੂੰਹਾਂ ਘੁੰਡ ਕੱਚੀ ਮੰਜੇ ਦੀਆਂ ਪੁਆਂਦਾਂ ਵੱਲ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਉਂ ਖੜੋਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਹੁਕਮਾਂ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਪਾਲੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਗੰਡਾ ਤੇ ਇੱਕ ਪੋਤਾ ਬਸੰਤਾ ਪਾਲੇ ਦੀਆਂ ਨਬਜ਼ਾਂ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਰਲੀ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਬਸੰਤਾ ਉੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਉਸ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਬੁਕਦਿਆਂ ਪਾਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਕੀ ਗੱਲ ਪਾਲਾ ਸਿਆਂ ਤਿਆਰੀ ਐ?”

ਲਾਲਟੈਣ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪਾਲੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਤਾ ਕੁ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੋਠ ਵੀ ਹਿਲਦੇ ਜਾਪੇ। ਫੇਰ ਉਸ ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉਤਾਰ ਛੱਤ ਵੱਲ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਪਾਲੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਗੰਡਿਆ ! ਭਾਈ ਹੁਣ ਇਹ ਘੜੀ-ਬਿੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ, ਗੰਗਾ ਜਲ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਓ ਇਹਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਚ।”

“ਗੰਗਾ ਜਲ ਤਾਂ ਐਥੇ ਈ ਪਿਆ, ਬਾਬਾ ਜੀ।” ਪਾਲੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਡੱਠੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਪਾਲਾ

ਬੜੇ ਸਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੇਟਿਆ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲਏ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨੇ ਦ ਸਿੱਧ ਨੇ ਗੰਢੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਨੂੰ ਕਾਕਾ ਭੁੱਜੇ ਲਾਹੋ।"

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ 'ਹੂੰ-ਹੂੰ' ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਲੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਭੁੱਜੇ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਛਾਇਆ ਤੇ ਗੰਢੇ ਤੇ ਬਸੰਤ ਨੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੁੱਜੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਢੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਪਿਉ ਦੇ ਸਿਰ ਹੇਠ ਗੋਡਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਗੋਗਾਸਲ ਵਾਲੀ ਕੋਲੀ ਫੜ ਕੇ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪਾਲੇ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਸਹਿਮ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਛਾ ਗਿਆ। ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਗੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਨੀਕ ਕਰ ਕੇ ਲਿਟਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਮੰਜਾ ਪੁੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਖੋਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਲੇ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੱਥਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਗੰਢੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਿਆਂ ਗੰਢੀਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਵੀਆਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੋਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਫੇਰ ਆਪੇ ਹੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈਆਂ।

ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮੁਕਾ ਕੇ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਨੱਥਾ ਦਿਹਲੀ ਕੋਲ ਖੜੇਤਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਨੱਥਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਭਉਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਨੱਥਾ ਦਿਹਲੀ ਕੋਲ ਖੜੇਤਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਨੱਥਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਭਉਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰਤਾ ਹੋਲੀ ਹੋ ਗਏ।

"ਦੇਖ ਲਿਆ ਕਾਕਾ ਏਸ ਜੀਵ ਦਾ ਕੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ।" ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦਿਆਂ ਗੰਢੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਸਭ ਦਾ ਇਹੋ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ।"

'ਕਬੀਰ ਮਰਤਾ ਮਰਤਾ ਜਗੁ ਮੂਆ ਮਰਿ ਭੀ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕੋਈ...'

"ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਰਨਾ ਵੀ ਕਿਸੇ-ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਈ ਆਉਂਦਾ।" ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਪਾਲੇ ਕੇ ਘਰੋਂ ਫੇਰ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵੈਣਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨੇ, ਤਾਰਿਆਂ-ਜੜੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੇ ਪੁੰਦੇ ਵਾਂਗ ਫੈਲਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵੀ ਭਾਰੀ-ਭਾਰੀ ਤੇ ਗਲਪਟੂ ਹੋ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਨੱਥਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ।

"ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ 'ਪਰਾਨੀ ਆਇਓ ਲਾਹਾ ਲੈਣ, ਪਰ ਲਾਹਾ ਕੀ ਖੱਟੇ

ਜਾਵੇ।' ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। "ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ।"

'ਏ ਸਰੀਰ ਮੋਰਿਆ ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇ ਕੇ
ਕਿਆ ਤੁਧੁ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ।'

ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਭੇਤ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਪੁੰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੱਤ ਹੈ:

'ਪਹਿਲੇ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰ ਜੀਵਣ ਦੀ ਛਡ ਆਸ।'

"ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਕੇ ਕੁਝ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਹ ਪਾਲਾ ਸਿੱਧ ਜਦੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ-ਨੰਦ ਸਿਆਂ ਤੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਏਸ ਮਾਇਆ-ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਉਸ ਦਾਤਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਉਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਐ ਜਿਹੜਾ ਧਨ ਦੀ ਖਰਜੀ ਨੂੰ ਸੋਟੀ ਲਾ ਕੇ ਇਉਂ ਸੋਚਦੇ ਬਈ ਕੋਈ ਗਹੀਰਾ ਜਾਂ ਕੂੜੇ ਦਾ ਟੋਕਰਾ ਹੋਣੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪੈਦਾ-ਪੈਦਾ ਆਪ ਐਹੋ-ਜੇ ਖਾਤਿਆਂ-ਟੋਇਆਂ 'ਚ ਡਿੱਗਿਆ ਕਿ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਕੋਲ 'ਕੋਠਾ ਕਰਨ ਜੇਗਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਛਾ ਫੇਰ...ਜੀਵ ਹੈ...ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਕਰਤਾਰ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹੀ ਵਿਸਰ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਸੁੱਝ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁੰਮ ਗਏ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਪਾਲੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੁੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੋ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ। ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਆਇਆ। (ਉਥੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਬੈਠਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ)।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਘਿਣਾਉਣਾ : ਭੇੜਾ ਰੂਪ / ਦੋੜਾ : ਦੋ ਬਾਰ ਦਾ ਮੋਟੇ ਸੂਤ ਦਾ ਬਸਤਰ / ਦਿਹਲੀ : ਦਹਿਲੀਜ਼, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚੌਖਟ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਲੱਕੜ / ਦਾਤਾਰ : ਦੇਣ ਵਾਲਾ / ਖਰਜੀ : ਬੈਲਾ, (ਕਾਠੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਬੈਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰ ਖਰਚ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਸਫ਼ਰ ਖਰਚ)।

ਅਭਿਆਸ

1. "ਹਾਂ, ਠੀਕ ਐ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਨਾਲ, ਪਿੰਡ ਨਾਲ, ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਨਾ ਜਾਗੇ, ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਦੇਸ ਦਾ, ਕੌਮ ਦਾ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ। ਦੇਸ ਤਾਂ ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਐ। ਇਹੋ ਲੋਕ ਐ-ਹੋਰ ਦੇਸ ਕੀ ਹੁੰਦੇ?" ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?

ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਨੱਥਾ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਦੀਨਾ ਜਿਉਂ ਸਕੂਲ ਹਟਿਆ ਸੀ ਮੁੜ ਉਹਨੇ ਸਕੂਲ ਆ ਕੇ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਖਾਈ। ਨੱਥਾ ਦੂਜੇ-ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੀਨਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ, ਰਸਾਲਾ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਥੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਭਰਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਦੀਨੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਹ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, “ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਈ ਐ—ਥਰਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਐ—ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਥਰਜ਼ ਫਰਜ਼ ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣੈ।”

ਨੱਥਾ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਦੀਨਾ ਆਪੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ‘ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ’ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖੁੱਦ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਹੀ ਜੁਸ਼ੀਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ‘ਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਣ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੀਨਾ, ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਬੜਾ ਹੀ ਅਜੀਬ ਬੰਦਾ ਲਗਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣੇ ਬੁਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ—‘ਇਨਕਲਾਬ!...ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!...ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!’ ਸਭ ਮੁੰਡੇ ਹੋਰਾਨ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵਿੰਗਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਰਹੇ।”

“ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਸੱਦ ਕੇ ਬਥੇ ਝਿੜਕਿਆ। ਤੀਜੀ ਘੰਟੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਦਫਤਰ ਸੱਦ ਕੇ, ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਬੱਚੇ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਉਦੋਂ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਨ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਅਜੇ ਕੰਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ...” ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਚੀਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਆ ਕੇ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕੀਤਾ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕਦਿਆਂ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਸਾਡੇ ਖੜੇ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।”

ਕੁਝ ਕੁਝ ਕੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬੜੇ ਹੀ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਐ ਨੱਥਿਆ। ਏਹੋ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਐਂ...ਤੂੰ ਵੀ ਏਸ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਆ ਜਾ-ਤੈ।”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਟੇਗੀ ਦੇ ਉਹ ਭੇਤ ਸਿੱਖੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੂੰ ਕਾਨੂੰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਇੱਧਰ ਦੀਨੇ ਵਰਗਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਨੱਥਾ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਫੇਰ ਅੱਵਲ ਰਿਹਾ। ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਜਗਨੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹ ‘ਰਿਆਇਤੀ ਪਾਸ’ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਗਨੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥਾ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਨੱਥਾ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਜਗਨੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਗਨੇ ਨੇ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਲੱਪ ਭਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਲੈ ਲੈ! ਸਿੱਟ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ... ਮੈਨੂੰ ਪਤੇ ਤੂੰ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੇ ਤੁੱਕੇ ਵੀ ਤੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਜੱਟ ਜੋ ਹੋਇਆ—ਜੱਟ ਭੋਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਗੰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਠੀਕ ਐ ਨਾ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਠ ਭਰ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਝਿੜਕ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਆਖਿਐ ਉਹਿ ਫੁੱਟਬਾਲ?”

“ਉਹੋ ਕੁਸ਼ ਜੋ ਤੂੰ ਹੈ।” ਜਗਨਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਤੇ ਘੁੱਟੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਚੁਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ।

“ਮੈਂ ਕੀ ਐ?” ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਦਿਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁੰਢੀ ਵੱਢਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਜਗਨਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਚੁੰਢੀ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਜਰਦਿਆਂ ਸਥਿਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦ

ਮਾਲਵੇ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਮਾਈ ਲੱਸੀ ਪਲਾਮੇਂਗੀ? ਔਰੋਂ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬੁੜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਾਈ ਤੂੰ ਦੁਆਬੇ 'ਚੋਂ ਆਇਐ?"

"ਉਹ ਬੈਦਾ ਬਣਾ-ਸੁਆਰ ਕੇ, ਤੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਮਾਈ ਤੈਂ ਕਿੱਦਾਂ ਪਛਾਤਾ? ਬੁੜੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, 'ਭਾਈ ਅਜੇ ਪਛਾਨਣ 'ਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਰਹਿੰਗੀ?' ਉਸੇ ਬੁੜੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਪੁੱਛਾਂ ਬਈ ਹੁਣ ਕੋਈ ਕਸਰ ਰਹਿੰਗੀ?"

ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਗਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਸਮਝ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਥਾ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀ ਹੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਜਗਨਾ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਪਲੱਸਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫੇਰ ਨੱਥੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਆ ਘਰ ਨੂੰ ਚੱਲੀਏ ਐਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣਗੇ, ਜੱਟ ਸੱਚੀਂ ਕਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਨੱਥਾ ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਬੋਲਿਆ ਵਾਂਗ ਹਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਅਜੇ ਤਾਂ ਹੋਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਬੜੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜੋਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਗਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗੇਟ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

"ਹਰੀ ਆਸਰੇ, ਹਾਂ ਬਈ ਬੱਚੂ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਲੱਭੂ?" ਗੇਟ ਕੋਲ ਖੜੋਤੇ ਚੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਚਵੀਂ ਪੱਗ ਦੇ ਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪਲੱਸਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਲਿਸ਼ਕਾਏ।

ਨੱਥਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਲਿਆ ਕੇ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਦੂ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾਸੇ ਵੰਡਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਵਾ ਰੁਪਈਏ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਆਨੀ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਬੱਚੂ ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਬਣਦੇ, ਹਰੀ ਆਸਰੇ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ, ਹਰੀ ਆਸਰੇ ਪਾਣੀ-ਧਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆਈਦਾ?"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਖੀਸੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਖੱਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਟਾਕੀ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀਂ ਹੀ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਚਾਦੀ ਦਾ ਰੁਪਈਆ ਤੇ ਇੱਕ ਚੁਆਨੀ। ਉਹਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪੇ ਹੀ ਇਹ ਪੈਸੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਖੀਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੁੱਝੀ ਤੇ ਉਹ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਬਾਬਾ, ਹਰੀ ਆਸਰੇ, ਜੇ ਐਤਕੀਂ ਚੁਆਨੀ ਨਾਲ਼ ਈ ਡੰਗ ਸਾਰ ਲਵੋਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨੀ?"

ਪਰ ਚੰਦੂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਗਨੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੀਹਨੂੰ ਹਰੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨੇ ਚੁਆਨੀ ਵੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਐ! ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਐ ਨਾ ਬਾਬਾ?"

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਓਇ ਕਿੱਥੋਂ ਕੰਜੂਸਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਕੰਜੂਸ ਜੰਮ ਪਿਆ।" ਚੰਦੂ ਨੇ ਪੱਗ ਦਾ ਟੋਕਾ ਮੁਹਰੇ ਕਰਕੇ ਪਲੱਸਦਿਆਂ ਮਿੱਠੀ ਝਿੜਕ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ, "ਹਰੀ ਆਸਰੇ ਅਸੀਂ ਤੈਥੋਂ ਕਦੇ ਰੁਸ ਮੰਗਿਐ? ਸਾਨੂੰ ਪਤੈ ਤੂੰ ਲਾਲਾ ਖੋਮ ਚੰਦ ਕੰਜੂਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਐਂ, ਚੁੱਢੀ ਨਹੀਂ ਵਢੋਂਦਾ। ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਜੂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਕੋਈ ਦਾਨ-ਪੁਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤੂੰ ਫੇਰ ਕਿੱਥੋਂ

ਦਾਨਵੀਰ ਕਰਨ ਬਣ-ਜੋਗਾ! ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਪਤੈ ਬਈ ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ ਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਇਹੋ ਦਾਨ ਪੁਨ ਈ ਜਾਣੈ.....ਹਰੀ ਆਸਰੇ! ਨਾਲ਼ੇ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨੱਥਾ ਸਿਓ ਕੇ ਪਰੋਹਤ ਹੋਏ-ਤਿੰਨ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਦਖਲ ਦਿੰਨੈ?"

ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਛਿੜ ਪੈਂਦਾ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਲੈ ਬਾਬਾ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਐ ਵਰਤ ਲੈ।" ਚੰਦੂ ਨੇ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਹਰੇ ਰੁਪਈਏ ਤੇ ਚੁਆਨੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ਼ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਵਰਾਛਾਂ ਖਿਲੋਰ ਗਈਆਂ। ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਦੋਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇ ਜਗਨਾ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜਗਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਚੀ ਹੋਕਰਾ ਮਾਰਿਆ, "ਮਾਤਾ ਜੀਓ, ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਬਹਾਦਰ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਮੇਂ ਸੇ, ਸਕੂਲ ਮੇਂ ਸੇ, ਅੱਵਲ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਹਮਾਰੇ ਖਾਨਾ ਖਰਾਬ ਮੇਂ ਪਧਾਰ ਰਿਹਾ.....ਹੈ ਐ...ਐ!"

ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਪੀੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਗੰਢੇ ਚੀਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੰਢੇ ਕੌੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਖਿੜ-ਪੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਆ ਸਾਊ। ਉਹੋ ਆ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿਆਂ। ਭਲੀ ਹੋਈ। ਭਲੀ ਹੋਈ। ਪੰਨ ਭਾਗ। ਭਗਵਾਨ ਹੋਰ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਬਖਸ਼ੇ ਤੈਨੂੰ!"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ ਤਾਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਲੱਸਿਆ, ਮੇਢੇ ਬਾਪੜੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੀ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੂੰਝਦੀ ਰਹੀ। ਜਗਨਾ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਤਾੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮਾਂ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁੱਛੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਿੱਕ ਅਗਾਹ ਕੱਢ ਕੇ ਆਕੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਧੌਣ ਘੁਮਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮਾਤਾ ਜੀਓ, ਇਹ ਆਪਕਾ ਨਾਚੀਜ਼ ਫਰਜ਼ਦ, ਖਾਦਮੇ ਆਹਲਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਮੇਂ ਸੋਇਮ ਰਹਾ ਹੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖ ਦੀ ਸੈਨਤ ਨਾਲ਼ ਸਮਝਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਨਾ ਦੱਸੇ। ਨੱਥਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

"ਇਹ ਸੋਮ ਕੀ ਹੁੰਦੇ, ਪੁੱਤ ਨੱਥਿਆ?" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਪਰ ਨੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਆਬ ਜਗਨੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਓਵੇਂ ਆਕੜ ਕੇ ਖੜੋਤਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਮੱਈਆ। ਜੇਸੇ ਭੱਠੇ ਮੇਂ ਇੱਟਾਂ ਹੋਤੀਆਂ ਹੈਂ ਨਾ ਅੱਵਲ ਦਰਜਾ, ਦੋਇਮ ਦਰਜਾ, ਸੋਇਮ ਦਰਜਾ, ਪਿੱਲੀਆਂ, ਖੰਘਰ ਬਸ ਐਸੇ ਸੋਇਮ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਸਮਝੋ ਕਿ ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ ਜੀਓ?"

"ਕੀ ਤੇਰੀਆਂ ਕੋਈ ਸਮਝੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭਕਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ ਕੋਈ ਤੈਨੂੰ?" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਨੱਥੇ ਵੱਲ, ਅਧੀਨਗੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ਼ ਤਕਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, "ਵੇ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਤਾਂ ਐਡਾ ਸਿਆਣੇ, ਸਾਡੇ ਏਸ ਘੋਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਮੱਤ ਦਿਆ ਕਰ। ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਤੂੰ ਅੱਜ ਆਇਐ। ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਇਹਨੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਕਰ

ਛੱਡੀਐ। ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਡੀ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੇ। ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਚਰਖੇ ਡਰਾ ਲੂ ਤੇ ਦੋਏ ਡੋਣ ਭਰਾ ਪਤਾ ਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਗਿਆਨ ਘੋਟਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਆਖਣਗੇ ਗਾਂਧੀ ਮਹਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਚਰਖਾ ਕੱਤਿਆ ਕਰੋ। ਲੈ ਦੱਸ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨੀ ਐਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੰਨੀਓ ਵੀ ਜਾਊ। ਪੁੱਤਰ। ਇਹਦੇ ਪਾਇਆ ਕਰ ਕੁਝ ਖਾਨ 'ਚ, ਬਈ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰੋ। ਕੀ ਲੈਣੇ ਇਹੋ ਜੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਭਲਾ ਇਹਨੇ?"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਗਨੇ ਵੱਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਗਨਿਆਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਐਂ? ਜਗਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤਾੜ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹਮਾਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕਿਆ ਜਾਣੇ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ। ਤੁਮ ਉੱਪਰ ਆਓ, ਆਪ ਕੋ ਹਮਾਰਾ 'ਸੋਤ-ਆਸਰਮ' ਦਖਾਏ, ਤੁਮ ਭੀ ਕਿਆ ਯਾਦ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇਤਾ ਸੇ ਪਾਲਾ ਪੜ੍ਹਾ ਬਾ।"

ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਵੇਂ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਗਨਾ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉੱਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ।

ਚੁਬਾਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨੀਲੀ, ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ, ਕਈ ਥਾਈਂ ਚਰਖੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਲਿਆਂ ਦੇ ਰੱਖਣੇ ਵਿੱਚ ਪਾਟੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਅੱਧੋਗਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚਿਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਸਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਉਹ ਕੋਲੀ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਜਗਨਾ ਜੋਤ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਲੰਡਰ ਲਟਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੰਜਾ ਜਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਇੱਕ ਘਸਮੇਲੀ ਜਿਹੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਆਉ ਜੀ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਸਣ ਪਰ ਬਰਾਜੋ ਜੀ।" ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹੋਰਾਨ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਹਮਾਰੀ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਕਿਆ ਹੈ, ਅਗੇ ਤੋਂ ਆਪ ਕੋ ਵੋਹ 'ਸਾਗੁਦਾਨਾ' ਦਿਖਾਏਗੇ ਜੋ 'ਬੀਦਾਨੇ' ਦੇ ਸਾਥ ਖਾਇਆ ਜਾਤਾ ਹੈ।"

ਨੱਥਾ ਸੱਚੀਂ ਹੀ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੰਹਦਾ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਚਾਦਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਜਗਨਾ ਵੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਦਿਆਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਵੇਖ ਬਈ ਨੱਥਾ ਸਿਆਂ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਤੇ ਦੀਨ-ਮਦੀਨੇ ਦੀ, ਯ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਬੇ ਮੇਲ ਆਗੂ ਕੇਰਾਂ ਸਟਾਰਟ ਹੋ ਪਏ ਐਂ, ਹੁਣ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਨੂੰ ਖੜੇ ਸਕਦੇ ਸਮਝਿਆ ਗੱਲ। ਮੈਂ ਐਤਕੀਂ ਰਿਆਇਤੀ ਪਾਸ ਏਸ ਕਰਕੇ ਹੋਇਐਂ, ਬਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ

ਵੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿਐਂ....."

"ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਆਇਆ ਕਿੱਥੋਂ ਐਂ?" ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਭੇਤ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਦੇ ਦੱਸੁਗਾ। ਪਰ ਅਜੇ ਏਦੂੰ ਚੋਗਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗ੍ਹਾ 'ਚ ਰੋਰਐ। ਉਹ ਵੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਈਐਂ, ਫੇਰ ਆਉ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤਾਂ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ 'ਜਗਨਾ' ਤੇ 'ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਆਦ' ਦੋਏ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੋਰਾਨੀ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜਗਨਾ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਣ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਤੂੰ ਦਿਨ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਮਿੰਟ ਨਿਭਾਉਨਾ ਹੁੰਨੇ?"

"ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਰ ਐਂ ਕੋਈ....."

"ਹੁਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲੇ ਆਪਣੇ ਸੋਇਮ ਆਉਣ ਦਾ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਆਇਐਂ ਕਿ ਨਹੀਂ?"

"ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸ-ਦੂੰ। ਮੈਂ ਪਰਸੋਂ ਈ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਐ। ਸਾਡੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਸਲੀ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਜੋ ਤੁਰਤ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ-ਇਹ ਮੈਂ ਗੱਪ ਮਾਰਿਐ, ਝੂਠ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ।" ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀ ਦਲੀਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ ਪਰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਗਨਾ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਵੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਦੀਨੇ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਸੁਣਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਅੱਜ ਸਵਖਤੋ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਕਾਕੂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ : ਮਿਸਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਧਨੀ ਤੇ ਕੰਜੂਸਾਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ, ਜਿਸ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰ 300 ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ / ਸੋਇਮ : ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ / ਸੋਨਤ ਇਸ਼ਾਰਾ / ਆਲੇ : ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ / ਸਾਗੁਦਾਨਾ : ਸਾਗੁਦਾਣੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੋ (ਸਾਗੁਦਾਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਖੀਰ ਬਣਦੀ ਹੈ) / ਸਵਖਤੋ : ਸਵੇਰੇ, ਤੜਕੇ / ਨਾਚੀਜ : ਮਾਮੂਲੀ, ਛੋਟਾ/ਖ਼ਾਦਮੋਂ-ਆਹਲਾ : ਖ਼ਾਦਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਨੌਕਰ, ਦਾਸ ਤੇ ਆਹਲਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਦੀਨੇ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ?
2. "ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਐ ਨੱਥਿਆ। ਏਹੋ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਐ.....ਤੂੰ ਵੀ ਏਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾ-ਹੈ?" ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ?
3. ਨੱਥਾ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ, ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ?
4. ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ? ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਨਵੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੁੜ ਕੋਹਲੂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਾਂਗ, ਉਸੇ ਤਾੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਨੂੰ ਇਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਫੇਰ ਸਲਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬਾਪੂ ਜੀ ਮੈਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂ?"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ, ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਏਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੁਝ ਫਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਸਕੂਲ ਅਜੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਖੁੱਲਿਆ।" ਫੇਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਉਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹ ਐ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦੇ ਤੂੰ ਉਥੇ ਕਰ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਐ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਤੈਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਜੁਆਬ ਦੇਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣੀ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਨੱਥਾ ਬੜੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰੇ। ਅਜੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇੰਨਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਥੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪੇ ਸੋਚੇ। ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਝਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ।"

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਮੁਸਕਰਾਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਜੇ ਤੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਨਜਿੱਠੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕਦੋਂ ਵੇਲਾ ਆਉਗਾ? ਤੂੰ ਹੁਣ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁਆਨ ਹੋ ਚੱਲਿਆਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਣੇ ਐ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਨਰੋਈਆਂ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ, ਨਰੋਈ ਸੋਚ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਅਕਲ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਐ, ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਕਲ ਦੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਐ ਤੈਨੂੰ।"

ਨੱਥਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸਕਲ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆਓ, ਫੈਸਲਾ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪੇ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪਊ?" ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਥੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਚੱਲੋ ਇੱਕ ਵਾਰੀ।”

ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਸੋ ਉਸ ਨਾਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਕੋਲ ਚੱਲਣਗੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, “ਹੈਲੋ ਬੇਟਾ। ਬੜੇ ਦਿਨ ਹੋਗੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਸਾਡਾ ਘਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿਤੇ?”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਏਡੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜਦਿਆਂ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾੜਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੱਕ ਸਕਦੇ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿੜੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਸੋਚਿਆ, ਆਖਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਜਾਦੂ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਕੀਲ ਕੇ ਖੜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜਾਦੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਐਨਕਾਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਵਾਲ ਵਾਹ ਕੇ ਉਹ ਮਲਮਲ ਦੀ ਧੋਤੀ, ਚਿੱਟਾ ਸ਼ੁੱਧ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਚੱਪਲਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਨੇਤਾ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ। ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ, ਐਨਕਾਂ, ਸਿੱਧੇ ਵਾਹੇ ਵਾਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਕਜੇੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦਾ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ?

ਇਵੇਂ ਹਰ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤਿਆਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ‘ਤੇ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ। ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸਕੂਲ ਈ ਚੱਲੀਐ?..... ਆ ਫੇਰ।”

ਤੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ੇਗ ਨੱਥੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ, ਉਹਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰ ਪਏ। ਆਸੋ-ਪਾਸੇ ਸਕੂਲ ਆ ਰਹੇ ਮੁੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਝਕਦਿਆਂ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। (ਪਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ)

“ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟੇ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ?” ਸਕੂਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਜਨਾਬ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਵਾਹ ਬਈ, ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਤਾਲਿਬ ਇਲਮ ਐਂ! ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੋਰਾਨੀ ਹੋਈ,

“ਸਾਈਂ ਲੋਕਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ, ਤੂੰ ਕਹਿਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਸ ਇਵੇਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਲਿਆ

ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਡੋਲੇ ਕੋਲੋਂ ਫੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਖੈਰ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਐ ਹੋਰ ਘੜੀ ਬਿੰਦ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ।”

“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਜਨਾਬ?” ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਖਾਈ।

“ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਾਂ ਕਾਕੇ? ਤੈਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਗੇਟ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਲੰਮੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਪੁਟਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਨੱਥੇ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪਲੋ-ਪਲ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੀਨੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਨੇ ਕੇ ਘਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਏ ਪਰ ਚੰਦੂ ਚਪੜਾਸੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਚਲੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹੋਕਰੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬਸਤਾ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮਿਆਂ ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਜਗਨੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਹੋਕਰਾ ਮਾਰਿਆ, “ਪਟਵਾਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਬੰਦਗੀ ਬਜਾ ਲਾਤੇ ਹੈਂ ਜਨਾਬ।”

ਨੱਥੇ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਸਕਲ ਸੂਰਤ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣੀ ਗਈ। ਉਸ ਬਟਨਾਂ ਵਾਲੀ ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਦੋ ਜੋਬਾਂ ਵਾਲਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੈਰੀਂ ਖਾਕੀ ਫਲੀਟ ਸਨ। ਨਿੱਕਰ ਦੀ ਪੇਟੀ ਕੱਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਿਆ ਢਿੱਡ ਰੂਬੇ ਵਾਂਗ ਮੁੜਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਉਤਲੇ ਦੋ ਬਟਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਰ ਜਗਨੇ ਦੀ ਅਣਗਿਹਲੀ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਕਾਲਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਫਲੀਟਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਫਲੀਟਾਂ ਦੇ ਫੀਤੇ ਅਧ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਜੁਰਾਬ ਖੱਬੇ ਕਾਲਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੋਟਿਆ ਬੜੀ ਤਿਆਰੀ ਖਿੱਚੀ ਐ। ਕੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜੰਨ ਜਾਣੈ?”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਗਨੇ ਨੇ ਅੱਖ ਢੱਬੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਝਾਕ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਮੱਥੇ ਪਾਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਖਾਕੀ ਝੋਲਾ ਇਵੇਂ ਰਤਾ ਕੂ ਅਗਾਂਹ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਿਰ ਅਗਾਂਹ ਕਰਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਚਿੱਟੇ ਖੱਦਰ ਦੀ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੁਮਾਲ ਤੇ ਸਕਾਊਟਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਸਲ ਸੀ। ਪਲ ਦਾ ਪਲ ਝੋਲੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਰਤਾ ਚੌੜਾ ਕਰਕੇ

ਜਗਨਾ ਅਟੇਨਸਨ ਹੋਇਆ ਨੱਥੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤਾੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਨੱਥੇ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਝਲੇ ਵਿੱਚ ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਜਗਨਾ ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਕਿਉਂ? ਆਈ ਕੁਝ ਦਿਮਾਗ ਮੈਂ? ਜਗਨੇ ਨੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਉਗਲਾ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਨੱਥੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਗਨੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਅੱਖ ਦੱਬੀ ਤੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਜਾਰੀ ਹੈ।”

ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਵੇਂ ਜਗਨੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ, ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚੰਦੂ ਨੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਘੰਟੀ ਦੇ ਗੱਲੇ ਵਿੱਚ ਜਗਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, “ਜਾ ਰੋ ਜਾਣ, ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਪਰ ਖਾਣ, ਕਰ ਦੀ ਨਾ ਵਾਹੀ ਬਾਤ... ਮਾਰੂ ‘ਦੋਸੀ’ ਮਾਣਸ ਕਹਿਆ ਕਰੋ ਨਾ, ਅਕ:

“ਕਾਗ ਪੀਚਰੇ ਡਾਰ ਕੇ

ਪੜਾਇਓ ਚਾਰੋਂ ਬੇਦ ਕਰਯੋ ਗੁਰੂ

ਉਚ ਨੀਚ ਸਮਝਿਓ ਨਹੀਂ

ਰਹਿਓ ਮੂੜ ਕੇ ਮੂੜ

“ਇਥ ਤਨੇ ਕੇ ਕਹੂੰ, ਬੱਸ। ਤੂੰ ਤੋਂ ਮੂੜ ਮਾਣਸ ਸੈ।”

“ਤੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੌੜ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਲੈ, ਇਥੀ ਆ ਕੇ ਬਤਾਉਂ ਸੂੰ।” ਜਗਨਾ ਉਵੇਂ ਚੌੜ ਨਾਲ ਬੁਟਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਖ ਦਬਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੱਸ ਚੁਕਿਆ।

ਬਿੰਦੂ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਝੋਲਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤਾਂ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਲ ਦੀ ਡੋਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਘੰਟੀ ਦੀ ਖੜਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਦੇ ਵਾਰੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਵਿਸ਼ਲ ਵਜਾਈ ਤੇ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਦੀ ਪਰੇਡ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲੈਫਟ-ਰਾਈਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰੇਅਰ-ਗਰਾਉਂਡ ਵੱਲ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਿਆਂਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਚੌੜ ਉੱਤੇ ਸੱਚੀ ਹੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਗਨਾ ਵੀ ਦੜਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਾੜ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੋਡਾ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ

ਜਗਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਕਦਮ ਉਰ੍ਹਾ ਹੀ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲ ਹੋਰ ਵਜਾਈ ਤੇ “ਅਥਾਉਟ-ਕਹਿਨ” ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਨੱਥੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ “ਹਾਲਟ” ਕਹਿਦਿਆਂ ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਖੜੋਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਹਿਬ ਲੱਗ ਅਬ ਆਪ ਕੇ ਅਸਲੀ ਬਾਤ ਬਤਾਨਾ ਮਾਂਗਤਾ। ਅਮਰਾ ਸਾਬ ਚਲੋ।”

ਨੱਥੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰਕੀ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਬਹੁਤਾ ਉਸੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਜਗਨੇ ‘ਤੇ ਦੌੜਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਤੌਰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਆ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਸਕੂਲੋਂ ਬਾਹਰ ਚੱਲੀਏ, “ਤੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਡਰ ਪਿਆ।

ਤੀਜੀ ਘੰਟੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਜੀ। ਉਹ ਮੰਦਰ ਵਾਲੇ ਤਲਾਅ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਏ। ਜਗਨਾ ਤਲਾਅ ਵਾਲੀ ਹਲਟੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਖੇਤ ਦੀ ਵੱਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਦੇਖ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਤੇਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਵਾਂ।”

ਨੱਥਾ ਭਰਿਆ-ਪੀਤਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਕੱਲ੍ਹ ਖਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਐ। ਆਪਣੇ ਇਹ ਗੁਆਂਢੀ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟੀਏ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਪਿੱਛੋਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਸੀ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਪਰ ਜਗਨਾ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੰਭੂਰਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਸੁਣਿਐਂ ਓਥੇ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਸ ਗੁਆਂਢੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ‘ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਝੰਡਾ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜਨੂਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸ ਖੜੋਤੇ ਪਿੱਪਲ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਕਿ ਲਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਚੁੱਕੀ ਈ ਫਿਰਦੇ ਸੀ। ਸਿਆਣੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਸੀ।

“ਗ਼ਾਤ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਗਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਐ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲੰਡਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਐ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ... ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ-ਯਾਨੀ ਮਾਂ ਬਦੋਲਤ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਜਗਨ ਨਾਥ ਜੀ ਗੋਇਲ। ਸਮਝੋ ਜਨਾਬ। ਹੁਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਸਲੀ ਬਾਤ ਕਾ ਪਰਾ।”

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਰਗੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਗਨੇ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੀਸੀ ਘੰਟੀ ਵਜਦੀ ਸੁਣ ਕੇ ਜਗਨਾ ਉਠਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਆ ਪਹਿਲਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵਿੱਚ
ਫੌਜੀ, ਫੌਰ ਰਿਸੈਂਸ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਦੀਨੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਾਂਗੇ।"
ਜਗਨੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੇ ਨੌਬੇ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ
ਭੁੱਖ ਪਿਆ।

ਅੱਖੇ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ:

ਵਤੀਕਾ : ਵਤਰਾਉ / ਉਤਸੁਕਤਾ : ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ / ਪੁਲਾਘਾ : ਕਦਮ / ਹੋਕਰ : ਉਚਿਆ
ਅਵਾਜ਼ / ਜਨੂਬ : ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ / ਗੁਸਤਾਖੀ : ਗਲਤੀ, ਨਿਰਾਦਰੀ, ਜ਼ਿਆਦਤੀ।
ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ : ਅੰਦੋਲਨ / ਜੇਨ : ਬਰਾਤ / ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ : ਵਿਰੋਧ

ਅਭਿਆਸ

1. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਨੌਬੇ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਬਦਲਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ? ਲਗ-ਪਗ 40
ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਜਗਨੇ ਨੇ ਨੌਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਕੀ ਭੱਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ
ਕੌਲੋਂ ਕੀ ਕਿਹਾ?
3. ਫਰੀਦਕੋਟੀਏ ਰਸੇ ਨੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ?
4. ਮੰਡੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਕੀਤਾ?
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ:-
ਅੱਕ ਜਾਣਾ, ਸਰ ਕਰਨਾ, ਤਾੜ ਜਾਣਾ।
6. "ਚਿੰਦਰੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਉਂਦੇ ਐਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ
ਸਿਰਫ਼ ਨਰੋਈਆਂ ਲੰਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਨਰੋਈ ਸੋਚ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਅਕਲ
ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਐ, ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਕਲ ਦੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਐ ਤੈਨੂੰ।" ਉਪਰੋਕਤ
ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕਹੇ?

ਤੇਰਾਂ

ਇਹ ਅੱਠ ਅਪਰੇਲ ਉਂਨੀ ਸੌ ਛਿਆਲੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮ
ਨਾਲ ਗਰਿਫਤਾਰ ਖੰਡਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ
ਵਿੱਚ ਭੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਅਥਾਹ ਰੋਸ ਫੈਲ ਗਿਆ।
ਪਿਛੋਕੜ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ
ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੌਰ
ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਰਾਏ ਜਾਣਨ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਲਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਔਲੂਖ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ
ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਸਵੇਰ ਵੀ ਗੱਡੀ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜੋ
ਬੁੱਝ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੋਹ ਹੋਰ ਭੜਕ ਪਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ
ਥੋੜੇ ਇੱਕਠੇ ਕਰਕੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਬਿਠਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।
ਜਦੋਂ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਰਕਰ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੱਡੀਓਂ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ
ਨੇ ਇੰਨਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈਆਂ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਸੱਟਾਂ
ਵੀ ਵੱਜੀਆਂ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਈਨ
ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਵਿੱਚ, ਖਤਾਨਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ
ਉਥੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਇੱਥੋਂ
ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਉਥੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ
ਕਿਹੜਾ-ਕਿਹੜਾ ਜਥਾ, ਕਿਸ ਆਗੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾਏਗਾ।

ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਇਹ ਜਥੇ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ
ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਦੜਾ ਇੱਕ ਸੌ ਚੁਤਾਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ
ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਦੀਨਾ, ਨੱਥਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ
ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਗਿਆਰਾਂ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ
ਉਮਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਰਤਾ ਰਾਮ 'ਸੇਵਕ' ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੇਵਕ ਨੇ ਖੰਡਾ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ
ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸੁਣੋ ਦੋਸਤੋ! ਆਪਾਂ
ਗਰਿਫਤਾਰ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਈ ਐ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲੂੰਬੜ ਵਾਂਗ ਘਚਾਨੀਆਂ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ
ਭਕੋਟਾ ਜ਼ਰੂਰ ਐ-ਸਮਝੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ।"

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਪਿੱਛੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਉੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋ
ਕੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਪਾਟਦੀਆਂ ਸਨ,
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਤਾ ਇਹ ਪਕਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੱਜ-ਨੱਸ ਵਧੇਰੇ ਕਰਵਾਉਣਗੇ। ਉਧਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਥੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵੱਲ ਨੱਸੇ। ਮੁੰਡੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਤੀਜੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ, ਤੀਸਰੀ ਗਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਚੌਥੀ ਵੱਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਫੇਰ ਪਿਛਾਹ ਭਉਂ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਚੱਲੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਜਗਨੇ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਬੁੜ੍ਹਕਦਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ, ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਆਉਂਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਛਾਹ ਨੂੰ ਨਸਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੱਜ ਕੇ ਭੁਆਟਣੀ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਦੀ ਹਾਸੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇਉਂ ਹੀ ਲੋਟਣੀ-ਜਿਹੀ ਖਾ ਕੇ ਇੱਕ ਘਰ ਦੀ ਉੱਚੀ ਬੜੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਜਿਆ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਹਨੇ ਏਡੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਬੜੀ ਨਾਲ ਵੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਭਲ ਦੇ ਟਿੱਡੇ ਵਾਂਗ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰਦਿਆਂ ਬੜੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ ਉਹਨੇ ਚੀਕਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ, “ਹਮ ਕਿਆ ਚਾਹਤੇ ਹੈ?”

ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਆਜਾਦੀ।”

“ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ....”

“ਜੈ ਹੋ।”

ਜਦੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਨੱਸੇ ਆਉਂਦੇ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਬੜੀ ਉੱਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਹੇਠ ਉੱਤਰਿਆ ਤੇ ਓਵੇਂ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦਾ, ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਭੱਜੇ। ਇਸ ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਰ ਵੇਖੇ। ਸੇਵਕ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਭੱਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਓ।”

ਜਗਨਾ ਫੇਰ ਬੁੜ੍ਹਕ-ਬੁੜ੍ਹਕ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਨਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ, ਜਿਹੜਾ ਦੱਸਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਗਨਾ ਤੇ ਦੀਨਾ ਉਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰਦੇ ਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਮੁੱਕੇ ਵੱਟਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀ ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛਹਿ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਉਵੇਂ ਜਗਨਾ ਤੇ ਦੀਨਾ ਭੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੁੜ੍ਹਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਟੇਡੀ ਬੱਚਾ.....”

“ਹਾਏ ਹਾਏ”

“ਲੈ ਕੇ ਰਹੋਗੇ....”

“ਆਜਾਦੀ”

“ਸਹਿਗਲ, ਚਿਲੋਂ, ਬਾਹਨਵਾਜ਼....”

“ਇਨਕੀ ਉਮਰ ਹੋ ਦਰਾਜ਼।”

“ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ....”

“ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ।”

“ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ....”

“ਜੈ ਹੋ”

ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਇੱਕ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵਸਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਛੱਤਾ ਉੱਤੇ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਬੂਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਸਹਿਮੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਝਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੋਈ ਪੰਜ ਛੇ ਮਿੰਟ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਫੇਰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਝਪਟ ਪਏ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਜਣੇ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਮੋੜ ਵੱਲ ਧੂਹਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੇਵਕ ਦਾ ਝੰਡਾ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਸੇਵਕ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਆਪੇ ਤੁਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀਸ ਕੇ ਲਿਜਾਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਜਗਨੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਲਫ਼ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੁੱਠੀ ਕਰਕੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸਿਓਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਝੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਉਹ ਉਤਾਰ ਉਗਾਸ ਕੇ, ਮਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਡੱਢੂ ਵਾਂਗ ਤਿਲੁਕ ਤੇ ਪਰਾਂ ਜਾ ਡਿਗਦਾ। ਡਿੱਗਣ ਸਾਰ ਉਹ ਬੁੜ੍ਹਕ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

“ਬਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੂਤ ਆਉਂਦਾ ਸਾਲਾ ਕੱਛੂ-ਕੁੰਮਾ ਜਿਆ।” ਰੰਗੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਂਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਾਲੋਂ-ਸੱਖਣੇ ਜਬੂੜੇ ਦਾ ਹੱਡ ਪੜਤਾਲ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ।

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਾਸੀ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਜਗਨੇ ਦਾ ਅਲੋਕਾਰ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਚਿਹਰਾ, ਤਪੇ ਹੋਏ ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਰੇਟ ਆ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਖਿੜ-ਖਪ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦੇ ਮੱਝ ਤੱਕ ਮਸਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਅੱਗੋਂ ਫਿਰਨੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੋਟਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ।

ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਨਿੰਗਰ ਬੰਮੂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ, ਚੌਰਸ ਕਿੱਲਾ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ

ਕੋਠੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਿਹਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਸੌਤੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦਾ।
ਨਰਕ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ ਯਾਦ ਆ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲਾ ਗੇਟ ਲੰਘ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਏ ਤਾਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦਾੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਪਿੱਪਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਟੋਟੀਆਂ
ਭੱਜੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਇੱਕ ਕੁਢੜਾ ਜਿਹਾ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਦੋ ਬੈਂਚ ਪਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨੌਬੇ ਨੇ
ਉਹ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਬੈਠੇ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੁਆਲੇ
ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਜਵਾਨ
ਆਪਣੀ ਜੁਸ਼ੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ
ਤਕਰੀਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ
ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਨੌਬੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।
ਜਗਨਾ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਤਰਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰ
ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਡੀ ਉਤਾਰ ਚੁੱਕ
ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਦੰਦ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅਰੇ ਬੇਟਾ! ਅਬ ਜੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਦਿਖਾਏ
ਹੈ। ਬੱਸ ਕਰੋ। ਅਬੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਹੋ ਜੋਸ਼ ਦਿਖਾਨੇ ਕੋ।”

ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਜਦੋਂ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ
ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਹਰੇਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ
ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੇਵਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ,
ਤਾਂ ਸਮੇਤ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ, ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਕਈ ਟਰੱਕ
ਆ ਕੇ ਰੁਕੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ
ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਸਾਹਿਬਾਨ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਓ, ਫੋਰਨ! ਜਲਦੀ।”

ਪਰ ‘ਸੇਵਕ’ ਤੇ ਜਗਨਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਝੰਡੇ
ਵਾਪਸ ਕਰੋ!”

“ਕਿਹੜੇ ਝੰਡੇ?” ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕੁਝ ਖਰ੍ਹਵੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ,
“ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਝੰਡਾ ਨਹੀਂ।”

“ਹੈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ....ਅਹੁ ਜਿਹੜਾ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਟਰੱਕ ਪਿਆ, ਸਾਡਾ ਝੰਡਾ ਉਹਦੇ
ਵਿੱਚ ਐ।” ਸੇਵਕ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਪਏ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ, ਜੰਗਲੇ ਟਰੱਕ ਵੱਲ
ਦਿਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕਿੱਥੇ ਐ ਏਥੇ ਝੰਡੇ?” ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਟਰੱਕ ਦਾ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ
ਇਉਂ ਝੁਹਿ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਪੇਲੀਆ ਦਿਸ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ
ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਓ, ਚੁੱਕੋ ਆ ਕੇ.....।”

ਕੋਤਵਾਲੀ ਰਾਮ ‘ਸੇਵਕ’ ਤੇ ਦੀਨਾ ਟਰੱਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕ
ਲਿਆ ਪਰ ਝੰਡੇ ਦੀ ਸੋਟੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ। ਸੇਵਕ ਨੇ ਸੋਟੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ
ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕੁਸੈਲਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ
ਦਿੱਤਾ, “ਰਾਜ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੋਟੀ ਲਿਆ ਦੇ....ਓਹਰੋ।”

ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇੱਕ ਸੋਟੀ ਲਿਆ ਕੇ, ‘ਸੇਵਕ’ ਨੂੰ ਝੰਡਾ ਦਿੱਤੀ
ਪਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਇਹ
ਤੁਹਾ ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾ ਝੁਲਾਇਓ।”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ। ‘ਸੇਵਕ’ ਹੋਰਾਂ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕ
ਵਿੱਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਵੀ ਆ ਚੜ੍ਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਦੋ
ਥਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਟਰੱਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਵੇਂ ਘੇਰਾ ਪਾ
ਲਿਆ। ਟਰੱਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਮੋਟਰ ਵੀ ਲਾ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਸੇਵਕ’ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ
ਕਰਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ।

ਟਰੱਕਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਤੇ ਦੀਨਾ ਫੇਰ
ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬੜੇ ਔਖੇ-ਔਖੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਰਹੇ।
ਪਰ ਜਦੋਂ ‘ਸੇਵਕ’ ਨੇ ਸੋਟੀ ਉੱਤੇ ਝੰਡਾ ਲਾ ਕੇ ਹੁਲਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ
ਭੱਜ ਕੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਝੰਡਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹ ਇਹਨੂੰ, ਓਥੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ ਲਾਹੁੰਦੇ, ਅੱਗੋਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ‘ਸੇਵਕ’ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ,
“ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਥ ਤਾਂ ਲਾ ਕੇ ਦਿਖਾਏ.....।”

ਥਾਣੇਦਾਰ ਜਿਵੇਂ ਰਤਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹੂ
ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਅੱਗੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਕ ਤੇ
ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਝਗੜੋ ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ! ਆਗੇ ਚੱਲ ਕਰ ਲਗਾ ਲੈਨਾ,
ਜਿਹ ਲੋਗ ਤੇ ਅਪਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੇ ਘਬਰਾਤੇ ਹੈ। ਔਰ ਇਨਹੋਂ ਕਿਆ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸਭ ਕੋ
ਪਿਆਰੀ ਹੈ।”

ਥਾਣੇਦਾਰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ
ਰਹੇ।

ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਟਰੱਕ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿੱਚ ਆ
ਖੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, “ਸਭ ਹੇਠ ਉਤਰ ਜਾਓ।”

ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,
ਭਈ ਜਿਹ ਜਗਾਹ ਕੋਨਸੀ ਹੈ, ਜਿਹ ਤੇ ਬਣਾ ਦੇ?”

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ਬੀੜ ਐ, ਚਹਿਲਾਂ ਦਾ।”

“ਯਹਾਂ ਸੇ ਤੋ ਹਮੇਂ ਰਾਸਤਾ ਹੀ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਨੇ ਕਾ, ਹੈਂ ਭੱਯਾ?”

“ਇਹਦਾ ਅਸੀਂ ਠੇਕਾ ਲਿਆ, ਜਿੱਧਰ ਮਹਜ਼ੀ ਜਾਓ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਏਥੇ ਈ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਐ।”

ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਖੱਦਰ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਤੇ ਐਨਕਾਂ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਨਾਥ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੇਠ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਬਈ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹਦੂਦ ਤੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਆਓ, ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ,”

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋਏ ਬਾਣੇਦਾਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਝਗੜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਵ ਬਹਿਸਣ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮੀਲ ਹੋਰ ਦੂਰ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਖਹਿਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਣਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਰਕਰ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਉਤਰ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰ ਆਏ।

ਏਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੰਡੀ ਕੋਈ ਦੋ-ਛੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਗਨੇ ਨੇ ਸੇਵਕ ਤੇ ਖੰਡਾ ਤੇ ਸੋਟੀ ਜਿਵੇਂ ਝਬੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਖੰਡਾ ਸੋਟੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਉੱਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਦੀਨੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਜਿਉਂ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ।

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਖਬਰਾਂ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੱਕ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਤੇ ਵਰਕਰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਦੇ ਚੌਕ ਤੱਕ ਗਏ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :
ਅਥਾਹ : ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ / ਅਲੋਕਾਰ : ਨਿਰਾਲਾ / ਹਦੂਦ : ਹੱਦ / ਉਗਾਸ ਕੇ : ਚੁੱਕ ਕੇ, ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ / ਖਸਿਆਨਾ : ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ।

ਅਭਿਆਸ

1. “ਸੁਣੋ ਦੋਸਤੋ! ਆਪਾਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਈ ਐ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲੁੰਬੜ ਵਾਂਗ ਘਚਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਭਕੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਐ। ਸਮਝੋ ਮੇਰੀ ਗੱਲ!” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਹੇ? ਉੱਤਰ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਜਗਨੇ, ਦੀਨੇ ਅਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ?
3. ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
4. ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ‘ਸੇਵਕ’ ਨੂੰ ਕੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ?
5. ਦੋਵੇਂ ਬਾਣੇਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਝਗੜ ਰਹੇ ਸਨ?
6. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਕੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ: ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਉਤਰਨਾ, ਦੰਦ ਕਰੀਚਣਾ, ਤ੍ਰਹਿ ਜਾਣਾ

ਚੌਦਾਂ

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੰਡੀ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣਗੇ।

ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਅਦਭੁਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਧਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਖੰਡੀ ਤਖ਼ਤਪੱਸ ਉੱਤੇ ਖੜਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹਮ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋ। ਹਮ ਇਸ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਬਤਾ ਦੇਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਅਹਿਸਾ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਉਸਕੀ ਤੋਧੋ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਕੇ ਮੂੰਹ ਭੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏਗੇ। ਹਮੇਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਔਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਯਿਹ ਸਿਖਾ ਦੀਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਛ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਮ ਅਪਨੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਲੀਏ, ਅਪਨੇ ਵਤਨ ਕੇ ਲੀਏ, ਅਪਨੇ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਲੀਏ, ਔਰ, ਸਭ ਸੇ ਪੇਸ਼ਤਰ ਅਪਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਲੀਏ, ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਸਭ ਕੁਛ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਤੱਯਾਰ ਹੈ।”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਹਰੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਕੋਬ ਉੱਠੀਆਂ।

ਦੀਨਾ, ਨੱਥਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਧਿੱਗੋਜ਼ੋਰੀ ਉਹਨਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਜਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੋਟੀਆਂ ਫੜੀ ਉਹ ਵੀ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜੋਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵੀ ਵਾਪਰੀ। ਜਗਨੇ ਦੇ ਪਿਉ ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਫਿਰ-ਤੁਰ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਭਾਗ ਮੱਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਬਣੇ ਵਾਪਰੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ। ਜਗਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਭਖਿਆ-ਭਖਾਇਆ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਉਣ ਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ।

“ਇਹ ਸਭ ਤੇਰੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ!” ਉਸਨੇ ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਡੰਡ ਪਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਰ ਦਿੱਤੀ, "ਜੇਹੋ-ਜੀ ਆਪ ਸੀ ਉਹੋ-ਜੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ 'ਤੀ'।... ਅਵਾਗਾਰਦ ਅੱਧੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ।"

"ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਐ?" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉੱਨੀ ਲਾਹ ਕੇ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹਿਰਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅਵਾਗਾਰਦ ਐ।"

ਜਗਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤਾੜ ਕੇ ਕੁਝ ਦਬ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਗੁੱਡ-ਗੁੱਡਾਟ ਕੱਢੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਹੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਓਵੇਂ ਹਿਰਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਰੋਖਦੀ, ਕੋਈ ਮੌਤ ਦਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਉਂ ਰਲਦਾ ਉਹਨਾਂ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ?"

"ਚਰ ਭਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਲਿਆ।" ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੱਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਜਗਨੇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਜੂਆ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣ ਲੱਗਿਆ, ਬੈਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜੀਓ-ਜੀ ਰਲਿਆ ਫਿਰਦੇ ਤੂੰ ਕੀਹਨੂੰ ਹਟਾਏਂਗਾ।"

"ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਤੂੰ ਵੀ ਰਲ ਜਾ, ਜਾ ਕੇ। ਜਾਓ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜੇ। ਨਿਕਲੋ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ।" ਜਗਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਹੋਰ ਵੀ ਹਿਰਖ ਗਿਆ।

"ਤੋਰਾ ਘਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋ ਗਿਆ? ਸਾਡਾ ਏਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ? ਜਦੋਂ ਬੋਲੂ ਨਿਕਲੋ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ। ਘਰ ਦਾ ਤੂੰ ਬਾਹਲਾ ਕੁਝ ਲਗਦੇ? ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।"

ਤੀਵੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਇਉਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਜਗਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਹੜੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਉਹ ਕਈ ਜਲਸੇ ਜਲੂਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਉਂ ਘਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਏਦੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਉਹ ਭਰਿਆ ਪੀੜਾ ਹੱਥੀ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਰੋਟੀ ਵੀ ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਫੇਰੀ ਕੁੜੀ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਸੀ। ਜਗਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜਿਆ। ਉੱਧਰ ਵਾਲੀ (ਪਿਉ) ਰੋਟੀ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਤਾਣੀ ਪੱਲੀ ਹੋਣ ਪਿਆ, ਪੱਲੀ ਦੇ ਮਘੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਰੇ ਗਿਣਦਾ, ਪਾਸੇ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਬਿੜਕ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਇਦ ਤਾਰਾ ਮੱਲ ਦੀ ਹੱਟੀ ਦੀ ਪੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਘਰੇ ਜਾਵੇ- ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਧਰੋਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲ੍ਹਣਾ ਪਰ ਜਗਨਾ ਨਾ ਆਇਆ।

ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਗ ਮੱਲ, ਆਪਣੀ ਹੱਟੀ ਮੂਹਰੇ ਪਿਆ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਘਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰਾੜੇ ਬਹੁਤ ਸੁਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭਾਰੇ ਭੂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇੱਕਠੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਫੇ-ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਜ਼ਾਰ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਫਾਟਕ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਚੌਕ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਹੁਤ ਫਰਾਉਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਰੜਕਾਂ ਮਿੱਥਿਆ ਉੱਤੇ ਲਮਕਾਣੀ ਭੂਟਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਧੁਰਦੇ ਜਦੋਂ ਦੂਰ ਲੱਘ ਗਏ ਤਾਂ ਖੋਮ ਚੰਦ

ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਭੈਅ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਤਕਦਾ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਚੌਤਰੇ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨ ਸਰਾਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਠੰਢ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਬਣੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ, ਸਾਡਾਂ ਲਈ ਲਾਈਆਂ ਪੱਲੀਆਂ ਹੇਠ ਡਾਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉਤਲੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਮੁੜਕਾ ਆ ਗਿਆ। ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਖੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਲਈ ਗੱਡੀ ਵਾਂਗੀ ਵਰਗਾ ਜਾਪਿਆ...ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੌਤਰੇ ਉੱਤੇ ਖੜਤਾ ਝੰਡੇ ਵੱਲ ਵਿੰਗਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫੇਰ ਉਸ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਜਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਪੋੜੀ ਦਾ ਖੂਹਾ ਧੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਖੂਹਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਸਿਉਂਕ ਨੇ ਖਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਕੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਜੰਗਾਲਿਆ ਜੰਦਰਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਤਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲੇ।

ਖੂਹੇ ਵੱਲੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੁੜਤਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਵੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਲਾਲਟੇਰ ਜਗੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਬੋਲਿਆਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੂਹੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਫੇਰ ਉੱਡੜਵਾਹੀ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਕਿਹੜੇ?"

ਖੋਮ ਚੰਦ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸਮਝ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਖੂਹੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੂੰਹ 'ਚ ਸਿਉਨਾ ਪਾਇਐ? ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ? ਓਦੋਂ ਮਿੱਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਈ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਰਹੀਂ-ਹੁਣ ਸਰਿਆ? ਜਦੋਂ ਪੜੇ ਬਈ ਤੈਥੋਂ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ, ਫੇਰ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਕਾਹਦੀ ਆਕੜ ਹੋਈ।"

ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜਿਵੇਂ ਖੋਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਰਹੀ। ਉਹ ਖੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਘੁੱਸ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਿਆ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀਆਂ ਪੋੜੀਆਂ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। (ਇਹ ਚੁਬਾਰਾ ਉੱਥੇ ਭਾਵੇਂ ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੋੜੀ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ, ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ)। ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕਦੀ ਰਹੀ।

ਚੁਬਾਰੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੀ ਪੋੜੀ ਲਿਆਉਣੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗੀਠੇ ਛੱਤ 'ਚ ਦੌਬਣ ਲਈ, ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਪੋੜੇ ਲਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਜੁਗਤ ਸੁੱਝ ਗਈ ਤੇ ਭਾਗ ਮੱਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਨੇਰੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਮੋਰਿਆਂ 'ਚ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ

ਪੜਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਦੀਆਂ ਇੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਘਸਰਦਾ ਹੁਕਮ ਲੀ ਵੇਖ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਜਾਣ ਸਾਰ ਉਹਨੇ ਝੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਇੰਨਾਂ ਦੀ ਥੜੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਨਾਲ ਇੰਡ ਘਸਰਾਉਂਦਾ ਮੁੜ ਭਾਗ ਮੈਲ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਲਮਕ ਗਿਆ।

ਪੜਦੇ ਤੋਂ ਹੋਣ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬੋਟੇ ਵਾਂਗ ਹੌਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਪੈੜੀਆਂ ਉੱਤਰਨ ਲਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਗਨ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਗੁੱਸਾ ਫੂਸ ਦੀ ਐਂਗ ਵਾਂਗ ਭੜਕ ਪਿਆ।

“ਆਹ ਵੇਖ ਨੈ ਆਵਦੇ, ਕੁਝ ਲਗਦੇ ਦੀ ਕਰਕੂਤ।” ਉਹਨੇ ਸੋਟੀ ਦੁਆਲੇ ਲੱਪਟਿਆ ਤਿਰੰਗਾ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਬਵੀ, ਸਹਿਮੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। “ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਰ ਬਣਗੀ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਸਣੇ-ਬੱਚੇ ਘਾਟੀ ਪੀੜ ਦੇਣਗੇ। ਨਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਟਦੀ ਫਿਰੀ ਨਾਲੇ ਉਹ ਪਿਟਦਾ ਫਿਰੂ, ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਕੱਖ ਗਹਿਣਾ ਦੀ ਨੂੰ-ਚਾ ਲਿਓ ਵੇਰ ਦੇਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਖਸਮ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣੀਐਂ।”

ਜਗਨ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਡਰ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣੇ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ, ਇਹੋ ਝੰਡਾ ਲਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਮਸੂਮ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਖੋਮ ਚੰਦ ਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰੀ ਆਈ।

ਖੋਮ ਚੰਦ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਪਿਛਲੀ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਤਖ਼ਤ ਉਹਨੇ ਝੰਡਾ ਲੁਕਾ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਉਹਨੂੰ ਸੋਦੂਖ 'ਚ ਲਕੋ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਟੈਂਬਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਆਲੇ ਪੂਰੀ ਫਿਰਨਗੇ, ਹਾਂ, ਵੇਰ ਆਖੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ।”

ਉਧਰ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਘਰ ਗਏ ਤਾਂ ਜੀਨਤ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚੋਲ ਬਣਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਵੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਦੀਨੇ ਦਾ ਅੱਥਾ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹੁਣੇ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿਆ... ਆਓ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਦੇਵਾਂ। ਮਾਂ ਸਦਕੇ। ਬੋਡੇ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤ ਕੋਈ ਘਰ ਘਰ ਜੰਮਣੇ ਐਂ। ਸਾਡੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁੱਖਾਂ ਸਫ਼ਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਾਊ। ਦੀਨੇ ਦਾ ਅੱਥਾ ਕਹਿਦਾ, “ਵਤਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਉਲਾਦ ਦਾ ਐਕ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੇ।”

ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਜੀਨਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਨੱਥੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਵਤਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਜੀਨਤ ਵਰਗੀ ਸਧਾਰਨ ਤੀਵੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣੇ ਸਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜੀਨਤ ਚਾਚੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫਿਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਦੀਨੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਥੇ ਨੇ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਐ ਬਈ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਤੂੰ ਵੇਰ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ।” ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਟਾਲਣ ਲਈ ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਥਾ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਗਿਐ?”

ਜੀਨਤ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਗਲ-ਗਲ ਤੱਕ ਭਰੀ, ਉਹੀ ਨਾਲ ਐਂਥਾ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਵੇਰ ਹੱਥ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਵੇ ਸਾਊ ਕਾਇਆ, ਤੇਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਰਨੇ ਕੀਰੀ ਐ। ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੱਥੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੀ ਐ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਐ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਨੱਥੇ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮਦੇ ਐ।”

ਦੀਨੇ ਲਈ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁੱਬੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਭੇਰ ਕੋਈ ਭੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਉਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਐਂਥਾ ਵਲਟ ਲਈ ਵੇਰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, “ਚੰਗਾ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸ, ਅੱਥਾ ਕਿੱਥੇ ਗਿਐ?”

“ਰੋਰਾ ਅੱਥਾ?” ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮਨ ਦਾ ਰੋ ਬਦਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਦਫਤਰ 'ਚ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਐ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜੋ ਰਿਹਾ।”

ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿੱਸਰੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸੱਚ ਨੱਥਿਆ ਜਗਨਾ ਘਰੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ?”

“ਨਹੀਂ,” ਨੱਥੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਅੱਜ 'ਸੇਵਕ' ਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਗਾ। ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਦਾ ਇਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨੇ।”

“ਪਰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੇ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਦੱਸ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਭਲੇਮਾਣਸ ਨੂੰ।”

“ਹੁਣ ਉਹ ਇਹੋ-ਜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

“ਤੇ ਸੱਚ, ਤੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿੰਡ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ?”

“ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤੇ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪੇ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਵੇਰ ਮੰਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈ ਕੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਏਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਅੱਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਲਾਸਾਨੀ: ਅੱਦੁੱਤੀ/ ਗੁਭ-ਗੁਭਾਟ: ਗੁੱਸਾ/ ਬੋਦਲ ਜਾਣਾ: ਘਬਰਾ ਜਾਣਾ/ ਚੁਲ੍ਹਾਂ: ਜੋੜ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਲ੍ਹਾਂ/ ਪੋਡੇ ਲਾਉਣਾ: ਕੰਧ ਉੱਪਰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਚੜ੍ਹਨਾ/ ਵਿੱਸਰ ਜਾਣਾ: ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ/ ਜੀਓ ਜੀ: ਹਰ ਕੋਈ/ ਪੋਲੀ: ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪਤਲੀ ਬੋਰੀ ਦੀ ਪਾੜ ਕੇ ਬਣਾਈ ਚਾਦਰ।

1. ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁੰਭੀ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਤੇ ਥਾੜ-ਥਾੜ ਖਰਬਾਉਣਿਆਂ ਕੀ ਕਿਹਾ?
2. "ਜੇ ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੀ, ਕੋਈ ਮੰਤ੍ਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਉਂ ਵਲਾ ਉਹਨਾ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ?" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਹੇ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖ।
3. ਦੀਨੇ ਦੇ ਅੱਸਾ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜੀਨਤ ਨੇ ਦੀਨੇ ਦੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੀ ਹੁਲਾਸ਼ੀ ਦਿੱਤੀ?
4. ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਗਨ ਦੇ ਬਾਪ ਅਤੇ ਦੀਨੇ ਦੀ ਮਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਵਾਕ ਬਣਾਓ:
ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋਣਾ : ਲੋਹਾ-ਲਾਪਾ ਹੋਣਾ, ਬਿੜਕ ਰੱਖਣਾ, ਫੂਸ ਦੀ ਅੱਗ ਭਾਗ ਝੜਕਣਾ।

ਨੱਥੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤੇ ਉਹ ਤੇਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਐ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ੀਰਗੁਰੂ ਦਾ ਬੁਕਰਗੁਚਾਰ ਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਕੁਝ ਝਕਦਿਆਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਦੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਂਵ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਿੰਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੀਆਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਉਂ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਓਪਰੀ ਲੱਗੀ।

ਬਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਐ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਐ। ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੇ ਉਹਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਵਾਂਗ ਦੋਸ ਕੌਮ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਾ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵੱਲ ਰਤਾ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਸੱਚ ਨਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ।

ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਹੁੰਮੇ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕਰੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਬੂਠ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸਮਝਾਈ ਸੀ ਉਹ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਸੱਚ ਬੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਬੁੱਧੀ-ਬੇਬੇਕ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੇ। ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਪੁਚਾਉਣਾ ਬੂਠ ਤੇ ਪਾਪ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਓ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹੋ ਇੱਕ ਭੇਤ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਬੜੀ ਤੁੱਛ ਜਾਪਦੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ

ਕਰਕੇ ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ 'ਸਤਬਚਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੋ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦੀ।

ਫੇਰ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਨੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖਣੇ ਜਦੋਂ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, "ਰਾਤ ਮੈਂ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਪਿਆ ਸੀ ਬੇਬੇ ਜੀ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਲੇ-ਮੈਲੀ ਰੱਖ ਲਿਆ।"

ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਰਤਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੀਨੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਉਂ ਤਾਂ ਤਕੜੀ ਸੀ?"

"ਹਾਂ ਜੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜੀ-ਬਾਜੀ ਐ।"

"ਤੇ ਉਹਦਾ ਔਥਾ ਅਜੇ ਓਵੇ ਈ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲੀਆ ਬਣਿਆ-ਵਿਐ?"

"ਉਹ ਤਾਂ ਜੀ ਫੇਰ....." ਨੱਥਾ ਝਕਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਹੌਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਛਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ। ਜੇ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਕਿਉਂਟੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਹੁਣ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਨੇ ਕਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚੰਗਾ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਜੀਨਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਨ ਵੀ ਭਰ ਆਉਂਦੇ। ਜੀਨਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੱਕਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਵੀ ਹੀ ਬਣਾ ਛਡਦੇ।

ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਸੱਧਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤ ਉਹਨੂੰ ਆਖੀ ਮੇਥੋਂ ਤਾਂ ਭੁੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਿਆ ਕਰੇ.... ਐਨੀ ਨਮੋਹਰੀ ਕਿਉਂ ਹੋ-ਗੀ।"

"ਨਹੀਂ ਬੇਬੇ ਜੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਬੋਛੇ ਬਾਰੇ ਰੋਜ਼ ਮੈਥੋਂ ਜਾਂ ਦੀਨੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੇ ਐ ਬਈ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ।"

"ਪੁੱਛ ਈ ਲੈਂਦੀ ਐ ਨਾ, ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਖਬਰ ਸਾਰ ਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਲੈਂਦੀ।" ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਜੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨੱਥਾ ਮੰਡੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨਾਹ-ਧੋ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਂਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, "ਆ ਬੇਟਾ ਨੱਥਾ ਸਿਧਾ। ਮੁਥਾਰਕਥਾਦ। ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ 'ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ' ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਐ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁਥਾਰਕਥਾਦ ਦਿੱਤੀ ਐ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਜਨਾਬ ਦੀ ਜ਼ਰਾ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਐ ਜੀ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ

ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਅਖੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ ਹੈ ਪਰ ਤੂੰ ਰੋਕੀ ਇਸ ਦਾ ਹੱਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣੈ- 'ਹਰਿ ਜੀ ਹੱਕਾਰ ਨਾ ਭਾਵਈ।' ਯਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਪੁੰਨਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਸਭ ਹੈ।"

ਨੱਥੇ ਨੇ ਭੁੱਜੇ ਚਟਾਈ ਉਂਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਬਸਤਾ ਪਰੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਈ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੱਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ।"

"ਇਹ ਗੱਲ, ਨਹੀਂ।" ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਜਨੇਊ ਕੰਨ ਉਂਤੇ ਲਪੇਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹੱਕਾਰ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕੀਤਿਆਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਭਜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਹੱਛੇ ਦਿਮਾਗ ਉਂਤੇ ਇਹ ਉੱਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਬੈਠ ਕੇ ਬੈਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਅੱਜੇ ਸੋਰ 'ਚ ਪੂਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਤੀ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਲ੍ਹ ਸੁੰਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਸੁੰਨਾ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਮਤਲਬ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰੱਖੋ, ਸੁੰਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਓ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰ, ਤੇਰੇ ਹਰ ਸੁਆਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ। ਹਰ ਵਕਤ ਨਹੀਂ।"

ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਅਖੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਨੱਥੇ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੀਰਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ, ਨਾਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਤੇ ਬੁਲਾਈ। ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਨੱਥਾ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਠਰ੍ਹਮਾ : ਧੀਰਜ / ਭੁੱਛ : ਘੱਟ, ਛੋਟਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ / ਕਿਉਂਟਣਾ : ਨਿਬੇੜਨਾ, ਸਮੇਟਣਾ, ਨਜਿੱਠਣਾ / ਸੱਧਰ : ਚਾਅ / ਜ਼ਰਾ ਨਿਵਾਜ਼ੀ : ਨਿਮਾਣੇ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੇਣਾ।

1. ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਭੇਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੱਥੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ?
2. “ਪੁੱਛ ਈ ਲੈਂਦੀ ਐ ਨਾ, ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਖਬਰ-ਸਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਲੈਂਦੀ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਕਹੇ? ਉੱਤਰ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਮਾਸਟਰ ਸਾਹੂ ਰਾਮ ਨੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ? ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. “ਨਹੀਂ ਇਹ ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ ਹੈ ਪਰ ਚੋਤੇ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣੈ- ‘ਹਰ ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਭਾਵਈ’। ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਪੁੰਨਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ।” ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣੇ, ਸੋਰ ‘ਚ ਪੂਟੀ ਵੀ ਨਾ ਕੱਤਣੀ।

ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਮੋਰਚਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਜਥੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਤਾ ਰਾਮ ‘ਸੇਵਕ’ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਜਗਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਮੱਲੇ-ਮੱਲੀ ਲਾਗਰੀ ਬਣ ਬਣਾ। ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇੱਕਨ ਏਥੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਦਾ ਸੀ। ਆਥਣ-ਉੱਗਣ ਦੇ-ਦੇ ਸੋ ਬੇਦਾ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਜਿਸ ਥਾਂ ਲੰਗਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹਾਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਤੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਜਥੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੌਣ, ਬੈਠਣ ਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜਥੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ, ਝੰਡੇ ਝਲਾਉਂਦੇ ਗੱਡੀਓਂ ਉਤਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਝੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨੱਥੇ-ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਜਥੇ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੱਲ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਵੀ ਜਾਂਦੇ।

ਮਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਜਥਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗੂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਤੇ ਕੱਦ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਐਨਕਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸੋਹਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜਤਿਆਂ ‘ਤੇ ਪਜ਼ਾਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਖੱਬੀ ਹੱਥਲੀ ਉੱਤੇ ਧਰ ਕੇ ਫੜਾਇਆ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨੇ ਨਿਝੱਕ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪੜ੍ਹਤੇ ਭੀ ਹੋ?”

“ਜੀ ਹਾਂ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੈ।”

“ਓ ਵੈਰੀ ਗੁੱਡ। ਤਬ ਤੋਂ ਤੁਮਾਰੀ ਹਿਮਤ ਕੀ ਔਰ ਭੀ ਦਾਦ ਦੇਨੀ ਚਾਹੀਏ।” ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਈ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਅਦਿੱਸ ਸੋ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦੀ ਜਾਪੀ।

“ਔਰ ਤੁਮ ਭੀ ਪੜ੍ਹਤੇ ਹੋ?” ਉਸ ਦੀਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੱਗ ਲਈ ਖੜੋਤੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹ ਵੀ ਜੀ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਿੱਚ ਈ ਪੜ੍ਹਦੈ।” ਨੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਹੀ ਜੁਆਬ

ਦਿੱਤਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ 'ਕੋਠੇ' ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ, ਮੈਂ ਜੀ ਹੁਣ ਨੌਜਵਾਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ।"

"ਇਸੇ ਮੁਦ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੇ ਭਰੀਆ।" ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਦੀਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਟੱਕ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰਾ ਬਾਪੜਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਲੀ ਗਲਾਸ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਅੱਸੇ ਬੜਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੇ ਕੀ ਬਾਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕੀਸੀ ਔਰ ਦੇ। ਕਿਸਾ ਪਿਆਲ ਹੈ ਤੁਮਾਰਾ?"

ਦੀਨੇ ਨੇ ਤਾਂ ਠੀਕੀ ਪਾ ਲਈ ਪਰ ਨੱਥੇ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕਰਾਰ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਗਹਿਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਜੀ।"

"ਓ...ਤੇ ਤੁਮ ਇਤਨੇ ਕਲੋਜ਼ ਵਰੋਡ ਹੋ।" ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵੱਲ ਵਾਰ-ਵਾਰੀ ਡੋਕ ਕੇ ਹੜਾ ਹਸਾਇਆ ਕਿਹਾ, "ਮੇਨੇ ਸੋਚਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਸੇ ਹੀ...ਤਬ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋ।"

ਕੁਝ ਚਿਰ ਨੱਥੇ ਦੇ ਗੱਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਵੱਲ ਤਕਦੀ ਰਹੀ। ਵੇਰ-ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਤੁਮਾਰਾ ਘਿਰ ਪਿਆਰ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੈਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਗਾ ਹੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਨਿਰਮਾਣ ਮੈਂ ਭੀ ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਲੀਏ ਟੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਨੇਗਾ...ਸਾਬਾਸ਼। ਤੁਮ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਮੇ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਾਤ ਕਹਿਨੇ ਕਾ ਹੱਕ ਹੈ।"

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਕਈ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀ-ਪੜ੍ਹਦੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਆਬਰਮ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਘਰ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਛੰਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਣਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਇਹਨੇ ਵੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਭ ਸੁੱਖ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਤਿਆਗ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ, ਚੈੱਕ ਵਿੱਚ, ਭਰੇ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਉਹਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਣਾ-ਚੋਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਉਹ ਡੱਬੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਤੇ ਝੰਡੇ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਗਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਰੀ ਗੱਡੀ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਬਿਗਾਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਉਹ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਆ ਗਏ ਸਨ) ਲੋਕ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਤੀ ਕੰਬਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਇਜ਼ਣ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਵੀ ਓਕੜ-ਓਕੜ ਕੇ ਇਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਵਰਕਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਗੱਡੀ ਤੋਰ ਸਕੇ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਥੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਅੱਗੇ ਟੁਆਂਡੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੱਕਤ ਤੇ ਹੱਕਸ਼ਾਹੀ ਤੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡੁੱਬ ਜਾਏਗੀ। "ਉਹ-ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਬੀਬੀ ਐ ਜਿਹੜੀ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਐ?" ਚਾਟਹੱਕ ਜਗਨ ਨੇ ਨੱਥੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੱਥੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਫੜ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਔਡਾਇਆ ਕਿਹਾ ਤੇ ਡਰਨ ਲੱਗੀ ਗੱਡੀ ਵੱਲ ਡੋਰ-ਡੋਰ ਝਾਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ। ਜਗਨ ਦੇ ਸ਼ਕਲ ਸੁਰਤ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਬਟਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗਲਮੇਂ ਕੋਲ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਟੇ ਤੇ ਹਲਦੀ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਿੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਉਹਦੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਵਿੱਡ ਤੇ ਬੜੀ ਓਪਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪੇਟੀ ਦਾ ਸਿਰਾ ਵੀ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਜੀਭ ਵਾਂਗ ਹੇਠ ਨੂੰ ਲਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗੋਦਿਆਂ ਦੇ ਫਿੱਲੜ ਚਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੈਰੀਂ ਪਾਈਆਂ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਉੱਕਾ ਬੇਮੋਚੀਆਂ ਸਨ (ਸ਼ਾਇਦ ਭੱਜਿਆ ਆਉਂਦਾ 'ਸੇਵਕ' ਦੀਆਂ ਹੀ ਪਾ ਲਿਆਇਆ ਸੀ)।

"ਦੀਨਿਆ ਇਹਦਾ ਹੁਲੀਆ ਵੇਖ ਜਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਕੀ ਮਜ਼ੇਰ ਬਣਿਆਂ ਫਿਰਦੈ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਦੀਨੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਹਲੂਣਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰਾ ਤੱਕ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜਗਨ ਨੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਉੜੀ ਪਾ ਕੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ, ਕੀ ਹੋਇਐ ਮੇਰੇ ਹੁਲੀਏ ਨੂੰ? ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਦੀਨੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਰੁ, ਓਹੋ ਬੀਬੀ ਐ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਐ?...ਏਸ ਜਥੇ ਦੀ ਆਗੂ ਐ ਨਾ ਬਈ?"

"ਹਾਂ ਓਹੋ ਐ।" ਦੀਨੇ ਨੇ ਠਰੁੱਧੇ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

ਜਗਨਾ ਵਰਾਛਾਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਇਆਂ ਉਧਰ ਝਾਕੀ ਗਿਆ। ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਪਰੀ ਖੜੋਤਾ ਉਹ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਬਗਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਛੂ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ।

"ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਦੋਦ ਕਦਦੈ ਬਈ?" ਜਗਨ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਕੁਟੁੰਬਾ ਝਾਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਕਿਉਂ ਹੋਸਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗੀ ਵੀ ਐ?"

"ਯੈਸ ਸਰ।" ਜਗਨ ਨੇ ਧੋਣ ਮਰੋੜਦਿਆਂ ਕਚੀਚੀ-ਜਿਹੀ ਵੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਲੀਜ਼ ਬੀ ਸੀਰੀਅਸ।.....ਦੇਖੋ ਤੁਮਾਰੇ ਵਤਨ ਕੇ ਪਰਵਾਨੇ ਜੁਲਮ ਕੇ ਮਿਲਾਫ਼ ਲੜਨੇ-ਮਰਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਔਰ ਤੁਮ ਦਾਤ ਨਿਕਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ 'ਹੀ ਹੀ' ਕਰਦੇ। ਬਰਮ ਨਹੀਂ ਆਤੀ।"

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬਿਗਾਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੱਡੀ ਨੇ ਵਿਸਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗਾਰਡ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ

ਉਹ ਇੱਕੋ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੀਵ ਹੋਏ, ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਚੁੰਬਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਵੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਗਨਾ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ ਜਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਡੱਢੂ ਵਾਂਗ ਉੱਡਲਦਿਆਂ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਿਆ—

“ਹਮ ਕਿਆ ਚਾਹਤੇ ਹੈ?”

“ਚੁੰਮੇਵਾਰ ਹਕੂਮਤ।” ਅੱਗੇ ਅਨੇਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ.....”

“ਜੇ.....ਹੈ।”

“ਪੱਕਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗੀ.....ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਅਜੀਬ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਜਗਨਾ ਸਾਰੇ ਇੱਕਠ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਜ ਫੇਰ ਓਵੇਂ ਹੀ ਬੁੜ੍ਹਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵੇਲੇ ਬੁੜ੍ਹਕਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁੱਕੇ ਵਟਦਿਆਂ ਦੋਏ ਬਾਹਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਤਾਰ ਉੱਡਲਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਆਮ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਿੱਛੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਆਪੋ-ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਉਹਦੇ ਇਸ ਅਲੋਕਾਰ ਕੋਤਕ ਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਦਿਲੋਂ ਬੜੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਜਿਸ ਤੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਹੀ ਇਜ਼ਤ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਵੀ ਗੱਡੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੌਲੀ ਤੌਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫੇਰ ਗੱਡੀ ਇੱਕ ਦਮ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉੱਲਰਦੀਆਂ ਦਿੱਸੀਆਂ। ਜਗਨਾ ਗੱਡੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭੱਜਦਾ ਫਾਟਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦਾ ਭੰਗੜਾ ਹੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੱਸਦਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅੱਗੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਲੱਗੀਆਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ।

ਹੋਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਜਗਨਾ, ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਵੱਲ ਜੇਤੂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਫੇਰ ਕੈਸਾ ਰਿਹਾ ਸਾਡਾ ਜੋਸ਼-ਸ਼ਰੋਭ, ਬਾਈ ਜੀ?”

ਦੀਨੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਤੇਰੇ ‘ਚ ਅਸੀਂ ਮਾੜੀ-ਸੋਟੀ ਵੀ ਝੁਕ ਵੀ ਹੋਭ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਾਟ ਜਾਣਗਾ ਤੇ ਨਾਲ ਖੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁੰਡਾ ਭਾਲਣਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ।” ਨੱਥੇ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

“ਨਾ ਕਹੋ।” ਜਗਨੇ ਨੇ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾਈ। “ਕੋਈ ਬੋਝੇ ਵਰਗੇ ਨਾਚੀਜ਼ ਫੋਕਰੇ ਕਹਿਣੇ-ਸੁਣਨੇ ਸੇ ਹਮਾਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਦਨੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮਹਾਨ ਹੀ ਰਹਿਣੇ-ਕਿਆ ਸਮਝੇ।”

ਇਥੇ ਉਹ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਗਏ। ਲੋਕ ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਘਰੇ-ਘਰੀ ਤੁਰ ਪਏ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਬੀਬੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਜਥਾ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਕੁਵੇਲੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਵੇਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਹਰੇ ਲੱਗੇ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਗਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੂੰ ‘ਸੇਵਕ’ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਥੇ ਲਈ ਵੇਲੇ-ਸਿਰ ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਬੀਬੀ ਜੱਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਧੂੜ ਨਾਲ ਔਟਿਆ, ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਇੱਕ ਚੱਪਲ ਦੀ ਵੱਧਰੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੈਰ ਧਰੀਕ ਕੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੱਦਰ ਤੀ ਚਿੱਟੀ ਸਾੜੀ ਉੱਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਸਨ।

ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸੋਘ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਭਰ-ਭਰ ਫੜਾਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਗਲਾਸ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਪੀਤੇ। ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਦਾ, ਘੱਟੇ-ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿਹਾਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਫੇਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਉਸ ਜਥੇ ਦਾ ਇਹ ਸੁਆਗਤੀ-ਜਲੂਸ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਓਥੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਇੱਕਠ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੋਧਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੋਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੀਡਰ ਤੇ ਵਰਕਰ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਥੇ ਦੀ ਆਗੂ ਬੀਬੀ ਦੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਜਲਸੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਧਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦ ਜੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਉਤੇਜਨਾ ਪੈਦਾ ਦਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਬੋਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਾਹਰੇ ਤੇ ਨਾਹਰੇ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਜਥੇ ਦੀ ਆਗੂ ਬੀਬੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਚਾਰ-ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਲੋਕ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੀਬੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ, ਸਟੇਜ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾਈ ਝਾਕ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਭਾਈਓ ਤਥਾ ਬਹਿਨੇ!” ਬੀਬੀ ਨੇ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭੁਝ ਭਾਰੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਤਕਰੀਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਆਪ ਸ਼ਾਇਦ ਯਿਹ ਜਾਨਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਉਤਸ਼ਕ ਹੋਗੇ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ ਪੜ੍ਹਸੀ ਰਾਜਾ ਕੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਕੈਸਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਆ। ਐਸੀ ਥਾਤੋਂ ਤੋਂ ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਨ ਭਾਈ-ਬਹਿਨੋਂ ਸੇ ਸੁਨਤੇ ਹੋ, ਜੋ ਹਮਾਰੀ ਤਰਹ ਵਹਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨੇ ਜਾਤੇ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਐਸੀ ਹੀ ਥਾਤੇ ਦੁਹਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਗੀ।”

ਸਭ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਸ਼ਕਤਾ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਸ਼ਰੇਣੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

“ਮੈਂ ਆਪ ਕੋ ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੋ ਆਮ ਲੋਗੋਂ ਕਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਲੀਏ ਪਿਆਰ ਬਤਾਨਾ ਅਧਿਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੁੰਗੀ।” ਬੀਬੀ ਨੇ ਤਕਰੀਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਜੇ ਘਟਨਾ ਮੈਂ ਸੁਨਾਨੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰ ਆਪ ਕੋ ਲੀਏ ਔਰ ਮੇਰੇ ਲੀਏ ਭੀ ਵੇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕੋ ਪੀਛੇ ਜੇ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀ ਹੈਂ, ਵਹੀ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈਂ.....”

“ਬਾਤ ਕੇਵਲ ਇਤਨੀ ਸੀ ਹੈ ਕਿ ਜਬ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਹਮੇਂ ਏਕ ਜੇਗਲ ਮੇਂ ਛੋੜ ਕਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੋਂ ਹਮ ਰਾਸ਼ਤਾ ਬੱਜਤੋ-ਬੱਜਤੋ ਏਕ ਨਹਿਰ ਕੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਵਹਾਂ ਹਮੇਂ ਤੀਨ ਬੂੜੀ ਔਰਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਉਨਕੋ ਪਾਸ ਰੋਟੀਆਂ ਔਰ ਛਾਛ ਕੀ ਤੀਨ ਹੰਡੀਆਂ ਥੀ। ਇਤਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਈਕੋ ਸਾਥ ਮੁਝੇ ਅਕੇਲੀ ਦੇਖ ਕਰ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਵੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁਈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕਰੀਬ ਆ ਕਰ ਏਕ ਨੇ ਪੂਛਾ, ‘ਬੀਬਾ ਕਿਆ ਗੱਲ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ? ਮੈਨੇ ਬਤਾਇਆ ਕਿ ਹਮ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਹੈਂ। ਰਾਜੇ ਕੋ ਸਿਪਾਹੀ ਹਮੇਂ ਮਾਰ-ਪੀਟ ਕਰ ਯਹਾਂ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਂ। ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਕੁਛ ਔਰ ਥਾਤੋਂ ਪੂਛੀ ਤੋਂ ਮੈਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸੇ ਬਤਾ ਦੀਆ ਕਿ ਹਮ ਲੋਗੋਂ ਕਾ ਕਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਕੋ ਖਿਲਾਫ ਹਮ ਕਿਉਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਰਹੇਂ ਹੈਂ.....”

ਸਾਰੀ ਥਾਤੋਂ ਸੁਨ ਕਰ ਉਨ ਔਰਤੋਂ ਨੇ ਹਮੇਂ ਵਹੀਂ ਰੋਕ ਲੀਆ। ਹਮੇਂ ਸਾਰੀ ਰੋਟੀਆਂ ਬਾਂਟ ਕਰ ਦੇ ਦੀ। ਛਾਛ ਭੀ ਪਿਲਾ ਦੀ, ਔਰ ਵਹੀ ਸੇ ਔਰ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਗਾਵ ਕੋ ਲੈਣ ਗਈਂ। ਹਮਨੇ ਕਹਾ ਭੀ ਜਿਨਕੋ ਲੀਏ ਰੋਟੀਆਂ ਲੀਏ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਂ ਵੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਭੂਖੇ ਰਹੇਗੇ, ਆਪ ਉਨਹੋਂ ਜਾ ਕਰ ਖਿਲਾਓ। ਪਰੰਤੂ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਹਮਾਰੀ ਏਕ ਨਾ ਸੁਨੀ। ਸਭ ਸੇ ਬੂੜੀ ਔਰਤ, ਜਿਸ ਕੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਜਾਨੇ ਕਿਉਂ ਮੁਝੇ ਅਪਨੀ ਮਾਂ ਜੈਸੀ ਲਗੀ, ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਹਿਤੀ ਰਹੀ, ‘ਆਪ ਕਿਆ ਹਮਾਰੇ ਬੇਟੇ-ਬੇਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ? ਹਮਾਰਾ ਗਾਵ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕੋਸ ਹੈ। ਹਮ ਅਪਨੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਲੀਏ ਅਭੀ ਔਰ ਰੋਟੀ ਬਨਾ ਲਾਏਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਪੁੱਤ। ਨਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਉਂਤੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਈਏ, ਯਿਹ ਤਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਹੈਂ। ‘ਕੀ ਜਾਏਖਾਨਾ’ ਸ਼ਾਇਦ ਯਹੀ ਸ਼ਬਦ ਉਸਨੇ ਕਹਾ-‘ਪਾਓ ਭਰ ਆਣਾ.....’

“ਮੁਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਆਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਝੇ ਮਾਲੂਮ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਸ਼ੂ ਭੀ ਸਮਝ ਪਾਤੇ ਹੈ। ਉਨਕਾ ਏਕ-ਏਕ ਸ਼ਬਦ ਸਨੇਹ ਮੇਂ ਫੁੱਫਾ ਹੁਆ ਥਾ। ਹਮਾਰੇ ਯਿਹ ਕਹਿਨੇ ਪਰ ਕਿ ‘ਯਦਿ ਪੁਲੀਸ ਕੋ ਪਤਾ ਚਲ ਗਯਾ ਕਿ ਆਪਨੇ ਹਮੇਂ ਰੋਟੀ ਖਿਲਾਈ ਹੈ ਤੋਂ ਆਪ ਕੋ ਭੀ ਕੁਛ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ। ‘ਵੇ ਬੂੜੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਸੇ ਹੰਸ ਕਰ ਬੋਲੀ, ‘ਤੇ ਤੁਮਾਰਾ

ਖਿਆਲ ਹੈ ਪੁਲਿਸ ਪਹਿਲੇ ਹਮੇਂ ਸ਼ੱਕਰ-ਘੀ ਖਿਲਾ ਕਰ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਹਮ ਤੋਂ ਬੇਟਾ ਪਲੇ ਹੀ ਇਨ ਰਾਜਾਓ ਕੋ ਜੁਲਮ ਕੋ ਸਾਏ ਤਲੇ ਹੈਂ.....।”

“ਮੈਂ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ, ਇਤਨੀ ਚੇਤਨਾ, ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ, ਇਤਨਾ ਅਪਨੱਤਵ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਕੋ, ਗਾਵ ਕੋ ਬਸਨੇ ਵਾਲੇ ਲੋਗੋਂ ਮੇਂ ਹੋ, ਵੇ ਦੇਸ਼ ਕਿਤਨਾ ਭਾਗਯਵਾਨ ਹੈ। ਹਮ ਔਰ ਤੁਮ ਭਾਗਯਵਾਨ ਹੈਂ..... ਔਰ ਮੁਝੇ ਤੋਂ ਆਜ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਐਸਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁਆ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੋ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਕਿਆ, ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਕੋਈ ਭੀ ਤਾਕਤ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਤੀ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਰਤਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੜ ਪਾਟ ਗਿਆ। ਨਾਹਰੇ ਤੇ ਨਾਹਰੇ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਨਾ ਚਿਰ ਬੀਬੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕੀ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਤਕਰੀਰ ਖਤਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਆਪ ਯਕੀਨ ਰੱਖੋ, ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਤਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਭੀ ਮਿਟਾਨਾ ਚਾਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਮਿਟੇਗੀ...। ਅਭੀ ਜੋ ਘਟਨਾ ਮੈਨੇ ਆਪ ਕੋ ਸੁਨਾਈ ਹੈ ਯਿਹ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਘਟ ਜਾਨੇ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ ਇਸਤਰੀਓਂ ਕੀ ਰਗੋਂ ਮੇਂ ਵਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਮੇਂ ਹਮਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਗੰਗਾ ਕੀ ਪਾਵਨ ਧਾਰਾ ਬਹਿਤੀ ਹੈ..... ਔਰ ਯਿਹ ਧਾਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਸੇ ਬਹਿਤੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਬੀ ਤੋਂ ਇਕਬਾਲ ਕਰਿ ਪਾਏ ਹੈ”:-

“ਕੁਛ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਤੀ ਨਹੀਂ ਹਮਾਰੀ।

ਸਦੀਓਂ ਰਹਾ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੋਰੇ ਜਮਾਂ ਹਮਾਰਾ।”

ਬੀਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੀ ਫੇਰ ਜੋਕਾਰੇ ਗੂੰਜੇ। ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਇਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਭੇਤ ਅੰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਾਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਇਵ ਚਮਕਾਰਾ ਜਿਹਾ ਪਿਆ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕੀ ਹੋਵੇ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਆਬਣ ਉਗਣ : ਸ਼ਾਮ ਸਵੇਰੇ / ਹੌਕੜ : ਹੰਕਾਰ / ਕੁਟੋਂਖਾ : ਟੋਚੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ / ਜੋਸ਼ੋ-ਖਰੋਸ਼ : ਉਤਸ਼ਾਹ / ਸੱਭਿਅਤਾ : ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ / ਪਾਵਨ : ਪਵਿੱਤਰ / ਸਲੀਕਾ : ਠੀਕ ਢੰਗ / ਮਜ਼੍ਹੋਰ : ਮਕਬਰੇ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ / ਕੋਤਕ : ਕਰਤਬ, ਤਮਾਸ਼ਾ, ਅਨੋਖਾ ਕੰਮ, ਚਮਤਕਾਰੀ ਕੰਮ / ਅਦਨੀ : ਛੋਟੀ / ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ : ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਤਹਿਜੀਬ / ਉਤੇਜਨਾ : ਉਕਸਾਉਣਾ, ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਜਥੇ ਦੀ ਆਗੂ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਨੇ ਦੀਨੇ ਅਤੇ ਨੱਥੇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਜਗਨੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. "ਮੈਨੇ ਬਤਾਇਆ ਕਿ ਹਮ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਮੇਂ ਮਾਰ-ਪੀਟ ਕਰ ਯਹਾਂ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈ। ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਕੁਛ ਔਰ ਬਾਤੋਂ ਪੂਛੀ ਤੇ ਮੈਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸੇ ਬਤਾ ਦੀਆ ਕਿ ਹਮ ਲੋਗੋਂ ਕਾ ਕਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਮ ਕਿਉਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈ।" ਆਗੂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਤਿੰਨ ਬੁੱਢੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ?
4. ਬੁੱਢੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਗੂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ?
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਵਾਕ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ :
ਡੋਰ-ਡੋਰ ਹੋਣਾ, ਖੀਵਾ ਹੋਣਾ।

ਸਤਾਰਾਂ

ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਇਹੋ ਕਹੀ ਗਿਆ, "ਹਾਏ ਉਇ ਰੱਬਾ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਖੁੰਝਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਖੁੰਝਿਆ।" ਫੇਰ ਆਪੇ ਹੀ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਰਾਤ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਲੀ ਬੰਬ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਭ ਹਿਸਾਬ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਲਿਆ।"

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਜਥੇ ਆਉਂਦੇ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਜਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸੇਵਕ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੋ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਦੇਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ 'ਸੇਵਕ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਫੇਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਨਬਾਲਗ ਲੜਕਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏਗਾ।

ਕੋਈ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਮਈ ਤੱਕ ਮੋਰਚਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਭਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਜਲਸੇ ਕਰਨੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਘਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ, ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਵੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਝੰਡੇ ਵਜ਼ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸ਼ੇਰਾਂਵਾਲੀ ਛੱਪੜ ਦੇ ਬੋਹੜਾਂ ਹੇਠ ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦਿਆਂ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਜਲਸਾ ਕਰਕੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆਂ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਨੱਥਾ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਹੀ ਘਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਕਸਰ ਮੰਡੀ ਆ ਕੇ ਉਹਦੀ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੀਨੇ ਦਾ ਅੱਥਾ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੌਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟਦੇ। ਵੱਡੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਲਾਲਾ ਖੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਘੂਰ-ਘੱਪ ਕੇ ਘਰੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਜਗਨਾ ਜਿਉਂ ਘਰੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਉਹਨੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਨੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਨੱਥੇ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤ ਵੇ ਉਹਨੂੰ ਤੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਘਰੇ ਲਿਆ। ਨਾਹ-ਧੋ ਤਾਂ ਜਾਏ। ਦੂਜੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਜਾਏ..... ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀ ਬੜਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਅੱਡ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗੀ ਰਖਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ, 'ਉਹ ਤੂੰ ਵਿਗਾੜੀਐ'। ਦੱਸ ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਾਂ.....।"

ਨੱਥੇ ਦਾ ਮਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹੇਗੀ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨੱਥੇ ਨੇ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਆਪ ਘਰੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਨਹਾਉਣ-ਖਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਵੇਗੀ ਜਗਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਆਖੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜਗਨਾ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ। ਇਹੋ ਸੁਕਰ ਸੀ ਕਿ ਨੱਥੇ ਦੇ ਕਰੇ-ਕਹਾਏ ਉਹ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਪੁੱਤ ਨੱਥਿਆ ਇਹਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਘਰੇ ਲੈ ਆਇਆ ਕਰ। ਦਿਨੇ ਚਾਹੇ ਕਿਤੇ ਰਹੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਪੈ ਜਿਆ ਕਰੇ। ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਆ ਜਿਆ ਕਰ। ਤੇਰਾ ਘਰ ਐ ਪੁੱਤ, ਸੰਗ ਕਾਹਦੀ ਐ। ਉਥੇ ਐਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੁੱਜੇ ਸੌਂਦੇ ਹੋਸੇਗੇ। ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਬਿੰਦ ਅਰਾਮ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ...."

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੂੰ।" ਨੱਥੇ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦੁਆਈ।

ਜਗਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ? ਉਸ ਗੁੱਝੇ ਰੋਸ ਨਾਲ, ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਕਾਹਦੇ ਪੁੱਤ ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਸਾਡੀ ਸੁਰਤੀ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੀ। ਕਲੂ ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੱਠੀਆਂ' ਕਰਕੇ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਫੁਰਮਤੇ ਪਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਫੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਝਿੜਕਿਆ ਪਰ ਏਸੇ ਆਂਗੂ ਅੱਗੋਂ ਸੌ-ਸੌ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੀ। ਜਦੋਂ ਏਹੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਖੇ ਲਗਦਾ ਉਹ ਕਿਮੇ ਲੱਗੂ-ਭੈਣ ਤਾਂ ਏਸੇ ਦੀ ਐ ਨਾ।"

ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਅਹੁੜਿਆ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖ ਦੱਬ ਕੇ ਬਾਹਰ ਤੁਰਨ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਥਾ, ਦੀਨਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠੇ। ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਜਿੱਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਉਹ ਉਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਘੰਟਾ, ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਜੇ ਵਿਹਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਛੇੜ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਮੂੰਹ ਅੰਡ ਕੇ ਤਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਦੀਨਾ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ 'ਸਵਾਨੇ-ਉਮਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਜਗਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, "ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਯਾਰ ਬੜੇ 'ਖ਼ਰਿਆਬ' ਆਦਮੀ ਓ-ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਆਵਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਣ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਜੋਗਾ ਈ ਰਹਿ-ਸੁੰ।"

ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਦੀਨਾ, ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ

ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ, "ਤੂੰ ਇਉਂ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰ। ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਏਥੇ ਵਾਧੂ ਐ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾੜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ।"

"ਹਲਾ ਜੀ! ਜਗਨਾ ਹਿੱਕ ਬਾਪੜ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ, "ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਐ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਬਣ ਜਾਣੇ। ਆਪਕੋ ਭੀ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ 'ਹੁੰਦਾ' ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਲਾ ਦੇਗੇ-ਖਾਤਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣਾ। ਹਮ ਯਾਰੋਂ ਕੇ ਯਾਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਲਿਆਂ ਕੇ ਵੱਢ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ?"

ਇੱਥੇ ਜਗਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਕੇ ਹੌਲੇ-ਫੁੱਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਜੁਟਦੇ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਇੱਧਰ ਉਲਟ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਰ੍ਹੋ-ਦੁਰ੍ਹੋ ਆਏ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ-ਸਾਰ ਉਸ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਰ ਭਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਏਨਾਂ ਇੱਕਠ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਤਿਲ ਸੁੱਟਣ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੁੱਢੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਇਹ ਲੋਕ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਨੇਤਾ ਹੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੀਨੇ, ਨੱਥੇ ਤੇ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਗੱਡੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।

ਅਖੀਰ ਉਹ ਘੜੀ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਜਦੋਂ ਚੀਕਾਂ-ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਉਹ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਰੁਕਦਿਆਂ ਸਾਰ ਚਿੱਟੇ-ਗੋਰੇ, ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਖ਼ਮਝਮ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਡੱਬੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬਾਂਹ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਹਿਲਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁੱਧ ਖਾਦੀ ਦੇ ਸਫ਼ੈਦ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਬਾਂਹ ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦੀ ਕੋਨੀ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਲੋਕ ਝੱਲੇ ਹੋਏ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ "ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਕੀ ਜੈ" ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਹਸਦੇ ਮੁਖੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਚੇਨ ਦੰ. ਟੁਕੜੀ ਵਰਗਾ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੀਨੇ, ਨੱਥੇ ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਹਾਰ ਓਵੇਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਘਣੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪੰਡਤ ਜੀ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ

ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਏ ਤੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਮੰਗੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਸੁਣੀ।

“ਬਹਿਨੇ ਔਰ ਭਾਈਓ।” ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਮਿੱਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕਦਮ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਪਲ ਜਾਇਆ ਕੀਤਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਜੈਤੋ ਮੰਡੀ ਮੈਂ ਆਨਾ ਏਕ ਤਰਾਹ ਸੇ ਮੇਰੀ ਭੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਾਹ ਕਈ ਮੁਝੇ ਹਿਰਾਸਤ ਮੇਂ ਲੀਆ ਗਿਆ ਥਾ— ਕੋਈ ਬੀਸ ਬਾਈਸ ਬਰਸ ਕੀ ਯਿਹ ਥਾਤ ਹੋਗੀ। ਆਪ ਲੋਗ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੋ ਜਿਨਕੇ ਇਤਨੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਮੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੇ ਨੇ ਕਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਾ ਹੈ।

“ਆਜ ਹਮ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ। ਲੇਕਿਨ ਯਿਹ ਕੁਛ ਭਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾ ਜਾਨੇ ਕਿਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਇਨਕੇ ਵਕਤ ਕੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਕਾ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੀ ਹਵਾ ਕਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹਾ। ਯਿਹ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਭਾਰਤ ਕੇ ਕਰੋੜ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਆਗੇ ਏਕ ਤਿਨਕੇ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ—ਜੈਸੇ ਦਰਿਆ ਕੀ ਤੁਗਿਆਨੀ ਮੇਂ ਤਿਨਕਾ ਫਿਰ ਜਾਤਾ ਹੈ...ਐਸੇ ਬਹਿ ਜਾਏਗੇ ਯਿਹ ਲੋਗ। ਕੋਈ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਥਾਤੋਂ ਆਪ ਸੇ ਮੁਝੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਨੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਯਹੀ ਕਹਿਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤਬ ਤੱਕ ਐਸੇ ਰਾਜਾ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਇਨਕੇ ਜ਼ੁਲਮੋਂ-ਤਸੱਦਦ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਡਟੇ ਰਹੀਏ ਜਬ ਤੱਕ ਯਿਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਰਾਸਤੇ ਸੇ ਹਟ ਨਹੀਂ ਜਾਤੇ।ਔਰ ਅਗਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੈਸੀ ਹਕੂਮਤ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਕੇ, ਉਨਕੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕੇ, ਉਨਕੀ ਭਾਵਨਾਓਂ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਬਾ ਪਾਈ, ਯਿਹ ਬੇਦਾਰੇ ਕਿਆ ਦਬਾਏਗੇ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ “ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ” ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੈਕਾਰੇ ਗੁੰਜਾਏ ਤੇ ਬਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਹੋਰ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਕੁਝ ਪਲ ਤਾਂ ਲੋਕ ਇਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸਕਾਰੇ ਨਾਲ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੁਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਬੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਲੇ-ਮੌਲੇ ਗੱਡੀ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ।

ਗੱਡੀ ਫਾਟਕ ਟੱਪ ਗਈ ਸੀ। ਡੱਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਲਝਦੀਆਂ ਥਾਹਾਂ, ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਡੱਬਿਆਂ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣਾ ਹੀ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੀਨਾ, ਨੰਬਾ ਤੇ ਜਗਨਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵਿੰਗਦੇ ਕੁਝ ਪੰਛਮਾਨੀ ਜਿਹੇ ਅਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਫ਼ਤਾ ਹੌਕਦਾ ਕਰਤਾ ਰਾਮ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥਿਆ ਤੇ ਹਸ਼ਟ ਕੇ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਹਿਦਾ ਹੋਇਆ, ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਨੱਸ ਗਿਆ।

ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੰਬਾ ਵਰਕਰਾਂ

‘ਸੇਵਕ’ ਦੇ ਮਗਰ ਨੱਸੇ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਓਇ ਗੱਲ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸ ਜਾਓ, ਕਿੱਧਰ ਚੱਲੇ ਓ?”

“ਆ ਜਾ ਦਸਦੇ ਐ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿੱਢਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਬਾਡੀ ਵਾਲੀ, ਨਿੱਕੀ ਬੱਸ ਵਰਗੀ ਮੋਟਰ ਖੜ੍ਹੀ ਵੇਖੀ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੇਵਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹੋਕਰੇ ਮਾਰਦਾ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਓਵੇਂ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਮੋਟਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚ ਦੀ ਪੁੱਸ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਮਸਾਂ ਦਸ ਬੰਦਿਆਂ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਵੀਹ ਬੰਦੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਤੇ ਚੋਧਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦ ਜੀ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁੱਜੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੋਟਰ ਘਰ-ਘਰ ਕਰਕੇ ਸਟਾਰਟ ਹੋਈ ਤੇ ਇੱਕ ਹੁਥਕੇ ਜਿਹੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਹਦਾ ਖੜਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਕੁਰਖਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਤੇ ਚੋਧਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦ ਜੀ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੇ ਹਟ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ। ਜਗਨਾ, ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੰਬੇ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੈਠਾ ਇਥੇ ਉਤਾਰ ਬਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਉੱਲ੍ਹ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ-ਪੁੱਛਿਆ ਉਹ ਜਾ ਕਿੱਧਰ ਰਹੇ ਸਨ? ਪਰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ।

ਮੋਟਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਕੁਰਖਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪਾਸੀਂ ਉਡਦੀ ਧੁੜ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਸਾਡ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਇਸ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਤੁੜੇ ਬੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਾਹਰ ਉਡਦੀ ਧੁੜ ਤੇ ਭੱਠ ਵਾਂਗ ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ ਵੱਲ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਝਾਕਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਫੇੜੀ ਤਾਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਦੋ ਦੋ ਜਣੇ ਇਥੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਾਡ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਸਿਰਫ਼ ਰੋਲਾ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੋਈ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਤਾਰ ਉਗਾਸਦਿਆਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖ ਓਇ ‘ਨੇਤਾ ਜੀ’ ਆਪਾਂ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਏ।”

ਜਗਨੇ ਨੇ ਨਾਲ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਕੋਈ ਦੋ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਦੂਰ ਝੰਡੀਆਂ ਤੇ ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਗਾਰੀ ਹੋਈ ਓਹੋ ਗੱਡੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਆਏ ਸਨ। ਤਿੱਖੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਡੱਬੇ ਹੋਰ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖਣ ਸਾਰ ਜਗਨੇ ਦੀਆਂ ਵਰਾਫ਼ਾ ਵੇਲ ਗਈਆਂ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ‘ਘੂਰ-ਘੂਰ’ ਕਰਦੀ ਮੋਟਰ ਇੱਕ ਸੰਘਣੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕ

ਗਈ। ਤਾਕੀ ਬੋਲ ਕੇ ਬੰਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮੋਟਰ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਦੇਖੋ ਭਈ, ਜਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੂ ਵਹੀਂ ਨਾਹਰੇ ਲਗਾਨਾ, ਉਸ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ ਕੇ ਪਾਸ ਤਿਰਗੇ ਹੈ ਵੇਹ ਭੀ ਉਸੀ ਵਖਤ ਲਹਿਰਾਨਾ-ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾਤੇ ਹੀ। ਸਮਝੇ ਮੇਰੀ ਬਾਤ?”

ਜਗਨਾ, ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ‘ਸੇਵਕ’ ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ। ‘ਸੇਵਕ’ ਨੇ ਵੀ ਨੱਥੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਜਗਨੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਦੀਨੇ ਨੇ ਓਵੇਂ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਆ, ਸਭ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜੂ।”

ਸ਼ੰਘਣੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਵਾਲਾ ਗੱਡੀ ਦਾ ਡੱਬਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸੀ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਦੋ ਕੁ ਕਦਮ ਅਗਾਂਹ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦ ਦਿੱਸੇ। ਉਹਲੇ ਪਾਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਏਨੀ ਭੀੜ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਕਿ ਜਗਨਾ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉੱਭੜਵਾਹਾ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ, ਕਿੰਨੀ ਭੀੜ... ਐਨੇ ਲੋਕ।”

ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਇੱਕਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮੁਹਰੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਰੁਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਖੜੋਤੀ ਵੀ ਰਹੀ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਹੀ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਘਾਬਰੇ-ਘਾਬਰੇ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਨੱਸੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਮਾਲ-ਗੁਦਾਮ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ ਮਹੀਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਨਾ ਬੁੜਕਿਆ। ਮੁੱਕਾ ਉਲਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ -

“ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ...”

“ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ।” ‘ਸੇਵਕ’ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜਣਿਆਂ ਕੋਲ਼ ਝੰਡੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਕਰਕੇ ਝੁਲਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਉਹਲੇ ਪਾਸੇ ਫਿਰਦੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ ਰਲਦੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਤੂਫਾਨ ਨਾਲ਼ ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਸਾਗਰ ਦੇ ਗੜਗੜ ਵਰਗੇ ਨਾਹਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਦੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਅਵਾਜ਼ ਮੁੜ-ਮੁੜ, ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਤਪੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਬਦੇ ਧੁੱਪ ਦੇ ਤਰਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਣਗਾਂ ਵਾਂਗ ਮਘਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ “ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਕੀ ਜੇ” ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਥਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਘੋੜੇ ਦਾ ਲਗਾਮ ਇੱਕ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਕਰ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮਸਤਾਨੀ ਤੌਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਗੇਟ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਚਿੱਟੀਆਂ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਪੱਗਾਂ, ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਪਟਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਲੋਕ ਸਨ-ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਇਹ ਬੜਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਜਾਪਿਆ। ਉਸ ਗਤਕੇ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਆ ਕੇ ਫੇਰੀ-ਜਿਹੀ ਪਾਈ ਤੇ ਦੋਏ ਮੁੱਕੀਆਂ ਉਤਾਹ ਉਲਾਰਦਿਆਂ ਐਨ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ।

“ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ.....”

“ਜੇ।”

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਪਰ ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਜਗਨੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਭੱਜਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਬਿੰਦ ਦੀ ਬਿੰਦ ਸਭ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕਦਮ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧ ਕੇ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਕੱਛਾਂ ਹੇਠ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਉਤਾਹ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲਦਿਆਂ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਫੇਰ ਹੇਠ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾ ਭਵਿੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਜੋਸ਼ ਕੇ ਕਾਇਮ ਰਖਨਾ... ਅਭੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਛ ਕਰਨਾ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਬਾਅਦ ਭੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਛ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੁਮਕੋ....।”

ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਤਾਹ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਾਹ ਠੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਅਭੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਭੀ ਜਵਾਨ ਹੂੰ ਬੇਟਾ। ਹੂੰ ਨਾ?”

ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਏਨੀ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਬੱਚੇ ਬਣਨ ਦਾ ਇਹ ਚਾਅ ਵੇਖ ਕੇ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਆਈਆਂ। ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਪੀ ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੰਭਲਦਿਆਂ ਉਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ਼ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਭੀੜੇ ਜਿਹੇ ਬਾਰ ਬੰਦੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਰੋਕ ਲਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਗਾਂਹ ਆ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ, ਫੇਰ ਬੈਠਵੀਂ ਪੱਗ ਤੇ ਜ਼ਰੀਦਾਰ ਲੰਮੇ ਕੋਟ ਤੇ ਰੇਬ ਪਜਾਮੇ ਵਾਲੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਜਿਹੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਕੋ ਆਗੇ ਜਾਨੇ ਕੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਦਫ਼ਾ ਏਕ ਸੋ ਚੁਤਾਲੀਸ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭੀੜ ਇੱਕਠੀ ਹੋਨੇ ਕੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦੀ ਗਈ ਹੈ...”

ਉਹ ਅਹਿਲਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਅੱਧੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਵਗਾਉਂਦਿਆਂ, ਜੁਲੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, “ਯਿਹ ਦਫ਼ਾ ਚੁਤਾਲੀਸ ਮੇਰੇ ਆਨੇ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਲਗਤਾ ਹੈ, ਯਾ ਮੇਰੇ ਜਾਨੇ ਕੇ ਬਾਅਦ.....ਮੇਰੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਤੇ ਹੁਏ ਨਹੀਂ-ਸਮਝ ਗਏ। ਜਾਉ ਅਪਨੇ ਰਾਜਾ ਸੇ ਕਹਿ ਦੇ ਹਮਾਰੇ ਕਦਮ ਰੁਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।”

ਫੇਰ ਪਿਛਾਹ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਦਹਾੜਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੌਜਵਾਨ, ਇਨ ਜਰਜਰੀ ਲੋਹੇ ਕੀ ਸਲਾਖੋਂ ਕੇ ਤੋੜ ਕਰ ਇਨਹੋ ਬਤਾਓ ਕਿ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਚੁਲਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਬਨਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਔਰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕੀ ਜੰਜੀਰੋਂ ਕੈਸੇ ਤੋੜੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।”

ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸੈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੱਦਰ-ਪੱਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਭਾਗ ਗੇਟ ਤੀਲਿਆਂ ਦੇ ਉਠ ਵਾਂਗ ਮਰੋੜ ਸੁੱਟਿਆ। ਭਾਰੇ ਸਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਨੂੰ ਇਵ ਡਿਗਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਜਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋਏ ਬਾਹਾਂ ਉਤਾਰ ਉਲਾਰ ਕੇ, ਮੁੱਕੇ ਕਸਦਿਆਂ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ।

“ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ.....”

“ਜੈ।” ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਭੀੜੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਵਾਹੋਦਾਰੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੋਕ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਕੰਬਾਉਂਦੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਕਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਕਲੇ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਖੜੋਤੇ ਸਨ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਚੌਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬੜਿਆ ਉੱਤੇ ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਘੰਟਾ ਘਰ ਚੌਕ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਹਿਰ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵੱਡੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ, ਸਥਾਨਕ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ, ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਜਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਸਟੇਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਉਹ ਤਿਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ, ਆਪਣੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤਕਰੀਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਜਲਾਲ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵੱਲ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਪਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਆਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਭ ਰਹੇ।

.....ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ।

ਬੜੇ ਹੀ ਕੁਵੇਲੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਦੀਨਾ, ਨੱਥਾ ਤੇ ਜਗਨਾ, ਝਿੜੀ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤੀ ਉਸੇ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਜੈਤੋ ਰੋਕ ਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ‘ਸੋਵਕ’ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਜਗਨੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਯਿਹ ਲੜਕਾ ਸਕੂਲ ਮੇਂ ਭੀ ਪੜ੍ਹਤਾ ਹੈ?”

“ਜੀ ਹਾਂ।” ਨੇਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਵ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਯਿਹ ਤੋ ਪੜ੍ਹਨੇ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹੀਨ ਹੈ ਜੀ।”

ਜਗਨਾ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਗਲਾਸ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਜਗਨੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਬੇਟਾ ਅਭੀ ਤੁਮੇਂ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੇਂ ਤੁਮਾਰੇ ਜੈਸੇ, ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨੌਜਵਾਨੋਂ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਹੋਗਾ.....ਅਪਨੇ ਇਨ ਕੰਧੋਂ ਕੇ, ਦਿਆਗ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੋ- ਤੁਮ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬੋਝ ਉਠਾਨਾ ਹੈ, ਸਮਝੋ।”

ਜਗਨਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਗ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਗੱਲ-ਮਟੋਲ ਚਿਹਰਾ ਪੱਥੂ ਵਾਂਗ ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਓਸ ਰਾਤ ਜਗਨਾ, ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਮੱਲੇ ਮੱਲੀ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਈ (ਪਿਤਾ) ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਖੁਬ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਗੇ। ਉਹਨੇ ਮੰਜੇ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਡਾਹੇ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾ-ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈ-ਗਿਆ। ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਰਹੇ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਜਗਨੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਸਨ?

“ਫੁੱਟਬਾਲ! ਤੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੌੜੇ ਲੱਗੇ ਐ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ।” ਦੀਨੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਅੱਜ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਕੇਵੇਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆ ਦੱਬਿਆ। ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਸੌ ਗਏ ਪਰ ਜਗਨਾ ਨਹੀਂ ਸੌ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ

ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਅਦਭੁਤ ਜਿਹੀ ਮਹਿਕ ਆਈ ਸੀ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ।

ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ। ਜਗਨਾ ਚੁਕੋਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਹਿੱਲੇ-ਚੁੱਲੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਧ-ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੋਟੀ ਫੜੀ ਉਹਦਾ ਪਿਉ, ਲਾਲਾ ਖੋਮ ਚੰਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੱਕਦਮ ਉਹਨੂੰ ਪਸੀਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਭੰਬੂਤਾਰੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਲਾ ਖੋਮ ਚੰਦ ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ, ਪੌੜੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਜਿਆਂ ਵੱਲ ਘੁਰਦਾ, ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਗਨਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈਟਿਆ ਰਿਹਾ।

ਬਿੰਦੂ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਖੜਕ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਬੜੇ ਇਹਤਿਆਸ ਨਾਲ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਇਥੇ ਮੂੰਹ-ਉਤਾਣੇ ਲੇਟ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੇ ਹੀ ਪਾਸਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਖੋਮ ਚੰਦ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ, ਇਹੋ ਝੰਡਾ ਲਾਹ ਕੇ ਲੁਕਾਇਆ ਸੀ।

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਭਾਗ ਮੱਲ ਕੇ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਤਰਿਆ ਤਾਂ ਜਗਨਾ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਫੇਰੇ ਘੁਰਾਏ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਖੋਮ ਚੰਦ ਬਿੰਦੂ ਕੁ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਜਿਆਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਫੇਰ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ, ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਜਗਨੇ ਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨੀਂਦ ਉੱਕਾ ਉੱਡ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੀ ਮੁਸ਼ੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ-ਜਿਹੀ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਫੇਰ ਲੇਟ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਨੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਕੁੱਕੜ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਬਾਂਗਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਗਨਾ ਉੱਠ ਕੇ ਫੇਰ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਤਿਰੰਗੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਗਿਆ।.....ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਿਆ ਪਰ-ਫੁਟਾਲੇ ਵਰਗਾ ਚਾਨਣ.....।

“ਓਇ ਨੱਥਿਆ! ਓਇ ਦੀਨਿਆ! ਓਇ ਦੀਨਿਆ.....” ਉਹ ਚਾਣਚੱਕ ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੂੰ ਹਲੂਣ-ਹਲੂਣ ਕੇ ਜਗਾਉਂਦਾ, ਬੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ, ਅੱਖਾਂ ਮਲਦੇ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਜਗਨੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਹਲੂਣਦਿਆਂ ਅਜੀਬ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖੋ ਕੀ! ਵੇਖੋ ਅਹੁ ਕੀ! ਕਿੰਨਾ ਚਾਨਣ...ਝੰਡਾ। ਤਿਰੰਗਾ...ਤਿਰੰਗਾ....ਉੱਠ, ਉੱਠ! ਪਰਨਾਮ ਕਰੀਏ...ਸਲਾਮੀ ਦੇਈਏ! ਉਹਿ ਉੱਠੋ ਵੀ...”

ਉਹਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੀਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਚੁਬਾਰੇ ਉੱਤੇ

ਤਿਰੰਗਾ ਝੁਲਦਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਨੀਂਦਰੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ।

ਝੰਡੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੀ ਪਰੀ ਵਾਂਗ ਵਧਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨੇ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਖਰਵੇਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜੋਤਾ ਜਗਨਾ ‘ਅਟੈਨਸ਼ਨ’ ਹੋ ਕੇ ਸਲੂਟ ਮਾਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ- “ਜੈ...ਹਿੰਦ!”

ਨੱਥੇ ਤੇ ਦੀਨੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ, ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਸਾਵਧਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜੈ-ਹਿੰਦ।”

ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਲਈ। ਬਕੇਵੇਂ ਤੇ ਉਨੀਂਦਰ ਨਾਲ ਝਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੁੰਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਭਾਹ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕ ਪਏ ਸਨ।

ਬਿੰਦੂ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਨਾ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਔਧਰ ਵੇਖ ਓਇ ਮਤੀਰਿਆ!...ਔਵੇਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਉਠਾ ਕੇ ਬੇਅਰਾਮ ਕਰ 'ਤਾ।” ਜਗਨੇ ਤੇ ਨੱਥੇ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਰੋਗਰਾਂ ਦੇ ਢਾਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਛਟ ਜਾਂ ਸੱਤੇ ਦਾ ਖੰਨਾ ਕੁ ਚੰਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਬੋਤੂ-ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ, ਦਮੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਸੰਗਤਰੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਕਲ ਮਤੀਰੇ ਦੀ ਫਾੜੀ ਵਰਗੀ। ਜਗਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਫੇਰ ਰਤਾ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਚਲੋ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਏਸ ਬਹਾਨੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਗ ਤਾਂ ਪਏ, ਨਹੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤਾਈਂ ਪਏ ਘੁਰਾਏ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਓ ਚੱਲੀਏ।”

ਉਹ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ, ਜਗਨੇ ਦੇ ਮਗਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਦੀਨਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਏਗਾ ਕਿੱਧਰ?

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਤੁਗਿਆਨੀ : ਤੇਜ਼ ਵਹਾਉ, ਹੜ੍ਹ/ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ : ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ, ਹੈਰਾਨੀ/ ਜਹੀਨ : ਅਕਲਮੰਦ, ਸਮਝਦਾਰ/ਇਹਤਿਆਤ : ਸਾਵਧਾਨੀ, ਚੋਕਸੀ/ ਤਲੋਂਦਦ : ਜੁਲਮ / ਜਹਜਹੀ : ਬੇਦੀ, ਜੰਗਾਲੀ ਹੋਈ/ ਪੈਂਝੂ : ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਇੱਕ ਫਲ, ਬੇਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਜਥੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
2. ਜਗਨੇ ਦੇ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਗਨੇ ਦੀ ਭੈਣ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
3. ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਜੋ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗ-ਪਗ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ

ਭਾਗ-4 ਓ

ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਰਤੱਵ

ਅਨੁਛੇਦ 51 ਓ

ਮੁਢਲੇ ਕਰਤੱਵ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ-

- (ੳ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੇ;
- (ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ;
- (ੲ) ਦੇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇ;
- (ਸ) ਦੇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕੌਮੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ;
- (ਹ) ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇ, ਜਿਹੜੀ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਦੇਸ ਜਾਂ ਵਰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਰੇ ਭੇਦ-ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ;
- (ਕ) ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ;
- (ਖ) ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਣ, ਝੀਲ, ਨਦੀ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਲਈ ਦਇਆ ਭਾਵ ਰੱਖੇ;
- (ਗ) ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਮਾਨਵਤਾ, ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ;
- (ਘ) ਜਨਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ ਅਤੇ
- (ਙ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੜ੍ਹਤ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕੇ।
- ²(ਚ) ਹਰੇਕ ਮਾਂ-ਬਾਪ/ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ।

1 ਸੰਵਿਧਾਨ (ਬਤਾਲੀਵੀ ਸੋਧ) ਦੇ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1976 ਦੀ ਧਾਰਾ II ਅਨੁਸਾਰ (3-1-1977 ਤੋਂ) ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

2. ਸੰਵਿਧਾਨ (ਛਿਆਸੀਵੀ ਸੋਧ) ਦੇ ਅਧਿਨਿਯਮ 2002 ਦੀ ਧਾਰਾ 4 ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।